

Društvena povijest modernizacije u socijalizmu: Fažana i Biograd na Moru 1970-ih i 1980-ih godina

Žerić, Sara

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:315164>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-26**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

SARA ŽERIĆ

**DRUŠTVENA POVIJEST MODERNIZACIJE U SOCIJALIZMU:
FAŽANA I BIOGRAD NA MORU 1970-IH I 1980-IH GODINA**

Diplomski rad

Pula, 2020.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

SARA ŽERIĆ

**DRUŠTVENA POVIJEST MODERNIZACIJE U SOCIJALIZMU:
FAŽANA I BIOGRAD NA MORU 1970-IH I 1980-IH GODINA**

Diplomski rad

JMBAG: 0303053550, redoviti student

Studijski smjer: diplomski studij povijesti

Predmet: Hrvatska svakodnevnica u socijalizmu

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Igor Duda

Pula, srpanj 2020.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisana Sara Žerić, kandidatkinja za magistra ovime izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli, 6. srpnja 2020.

Student

IZJAVA
o korištenju autorskog djela

Ja, Sara Žerić, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom *Društvena povijest modernizacije u socijalizmu: Fažana i Biograd na Moru 1970-ih i 1980-ih godina* koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu diplomskih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 6. srpnja 2020.

Potpis

SADRŽAJ

Uvod	5
1. Uvjeti i obilježja modernizacije u Jugoslaviji	8
1.1. Teorija modernizacije u suvremenoj historiografiji	8
1.2. Modernizacija nakon 1945.	12
2. Utjecaj modernizacije na svakodnevnicu	17
2.1. Teritorijalno-administrativni i politički ustroj	17
2.2. Struktura stanovništva	20
2.3. Razvoj infrastrukture	24
2.4. Stanogradnja i stambeno pitanje	32
2.5. Društveni i kulturno-zabavni život	37
3. Industrija	45
3.1. Tvornica mreža „Danilo Štampalija“	45
3.2. Tvornica likera i bezalkoholnih pića „Badel“ Fažana	49
4. Odmor na jugoslavenski način	53
4.1. Socijalni turizam	53
4.2. Komercijalni turizam	66
4.3. <i>Zimmer frei</i>	74
Zaključak	78
Izvori i literatura	81
Popis grafičkih prikaza	87
Sažetak	88
Abstract	89

UVOD

Istraživanje manjih događaja, zajednica, sela, obitelji ili čak individualnih osoba još uvijek nije dovoljno zastupljeno u historiografiji koja se odnosi na društvenu povijest socijalizma u Hrvatskoj. Fokusirajući se na određene događaje, osobe i okolnosti, mikrohistorija prati drugačiju sliku prošlosti.¹ Upravo zbog toga, cilj ovog rada je potražiti odgovore na velika pitanja u malim sferama. Društvena povijest analizirana je na primjeru dvije manje sredine kroz koje će se pokušati prezentirati utjecaj modernizacije na društvenu svakodnevicu. Kao studije slučaja uzeta su dva mjesta – Fažana i Biograd na Moru – zbog svojih sličnosti, ali i razlika uzrokovanim posebnom statusom Fažane u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Razdoblje koji ovaj rad obuhvaća jesu sedamdesete i osamdesete godine dvadesetog stoljeća.

Glavni izvori, na osnovi kojih je nastao rad, jesu novine *Glas Istre* i *Slobodna Dalmacija*. Ovi novinski listovi za potrebe istraživanja obrađeni su u okviru perioda kojim se rad bavi, dakle od 1970. do 1989. uključujući svaki broj. Selekcija pojedinih brojeva ili mjeseci u ovome istraživanju nije bila moguća zbog obima teme. Glavni fokus analize novina kao izvora u ovom slučaju bili su članci o industriji i turizmu što je dijelom uzrokovano većom zastupljenošću ovakvih tema u odnosu na one iz društvenog i kulturno-zabavnog života. Upravo zbog toga, za studiju slučaja Biograda na Moru korištena je do sada neobjavljena izvorna građa iz Državnog arhiva u Zadru. U fondovima „Turističko poduzeće 'Soline' Biograd n/M (1953. – 1981.)“ i „Općinska konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske Biograd (1963. – 1990.)“ može se pronaći nešto više informacija o društvenom i kulturno-zabavnom životu ovog mjesta. Nadalje, korišteni su brojni podaci iz *Statističkog godišnjaka Dalmacije* u razdoblju 1970. – 1989., *Dokumentacije za promet turista u primorskim općinama* 1970. – 1989. te neobjavljeni rezultati istraživanja Republičkog zavoda za statistiku iz 1981. koji se odnose na stanogradnju, a pohranjuje ih knjižnica Državnog zavoda za statistiku u Zagrebu. Korišteni su i pojedini bilteni – *Badel*, *Badelov list* i *Biogradska rivijera* – a koji

¹ Szijártó, M. István, Magnússon, G. Sigurður, *What is Microhistory? Theory and practice*, Routledge, London i New York, 2013., 5.

se odnose na industriju u Fažani i turizam u Biogradu na Moru. Navedeni izvori, zajedno s objavljenom literaturom, čine temelj za istraživanje društvene povijesti modernizacije u Fažani i Biogradu za vrijeme socijalizma.

Tematika koju obrađuje ovaj rad zastupljena je u nekolicini istraživačkih radova, međutim, samo u fragmentima. Ti radovi, obrađujući svoje teme, uglavnom šireg konteksta društvene povijesti Hrvatske u periodu socijalizma, doticali su se segmenata predmetne tematike, ali je nikada nisu tretirali zasebno. Sama ta činjenica govori u prilog opravdanosti istraživanja ove teme. Također, u metodološkom smislu rad nudi nešto drugačije pristupe od uobičajenih, dostupnih u našoj historiografiji. Ovdje se misli na komparativnu metodu kojim je tematika prikazana iz dva ugla, dva različita slučaja, uspoređujući ih, a u isto vrijeme kreirajući širu sliku o odjecima društvenih promjena uzrokovanih modernizacijom. O povijesti Fažane u socijalizmu pisao je Igor Duda u nekoliko radova o socijalnom turizmu, u kojima zasebno obrađuje fažanska odmarališta.² Sličnom tematikom, ali za područje Biograda, bavila se Karin Taylor. U dva svoja rada osim socijalnog autorica se dotaknula i komercijalnog turizma.³ Iako je radova o Fažani i Biogradu za vrijeme socijalizma minimalno, navedeni autori bitna su polazna točka za daljnje istraživanje i komparativnu usporedbu.

U historiografiji, događaji iz mikropovijesti prate one iz makropovijesti kako bi se dobili odgovori na „velika povijesna pitanja“.⁴ Upravo zbog toga, cilj ovog rada je, koristeći metodu „historije odozdo“, pratiti razvoj modernizacije u Fažani i Biogradu na Moru u 1970-ima i 1980-ima. U tom segmentu, istraženo je kako se jugoslavenska modernizacija razvijala na ovim dvjema mikrolokacijama. Na tim postavkama, ovaj rad

² Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, follower and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni island“, *Journal of tourism history*, 6, 2014., 174 -193.; Duda, Igor, „Komunisti kao turisti. Godišnji odmor u Vili CK SKH u Fažani“, *Fažanski libar*, 7, ur. Mirko Urošević, Fažana, 2014, 137-144.; Isti, „Socijalni turizam i socijalizam: slučaj Fažana“, *Zbornik javnih predavanja*, 3, Državni arhiv u Pazinu, Pazin, 2015., 49-58.

³ Taylor, Karin, „SOBE“: Privatizing Tourism on the Workers' Riviera“, *Remeberig Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Bereda Luthar i Maruša Pušnik, New Academia Publishing, Washington, 2010., 313-338.; Taylor, Karin, „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 253-288.

⁴ Szijártó, M. István, Magnússon, G. Sigurður, *What is Microhistory? Theory and practice*, Routledge, London i New York, 2013., 75

je pokušaj da se odgovori na jedno od krucijalnih pitanja: je li moguće izolirati globalni jugoslavenski proces modernizacije i pratiti njegove karakteristike na ove dvije mikrolokacije na jadranskoj obali?

1. UVJETI I OBILJEŽJA MODERNIZACIJE U JUGOSLAVIJI

1.1. Teorija modernizacije u suvremenoj historiografiji

Početak sedamdesetih godina televizijski gledatelji mogli su premijerno pratiti seriju *Naše malo misto*, nastalu prema scenariju Miljenka Smoje. Svakodnevni život, zgrade i nezgode jednog malog dalmatinskog gradića oslikavali su jugoslavensko društvo i život od međuraća do kasnih šezdesetih. U kronikama *Maloga mista* nekoliko je prikaza koji jasno pokazuju već modernizirano mjesto koje ni za čim ne zaostaje za drugim krajevima Hrvatske. Primjerice, 1968. godine „na ponos i diku cile Dalmacije otvoren je novi otel i pale su velike beside. [...] U modernoj i luksuznoj kancelariji novoga otela, za velikin stolon, na kojemu su bila tri telefona, sedija je Roko i gleda u svoj dnevni raspored u kožnaton notesu“.⁵ Otvaranje novog hotela, s modernim uredom i čak tri telefona krajem šezdesetih rezultat je drugog vala modernizacije. U teoriji modernizacije, upravo se razdoblje socijalizma u Hrvatskoj smatra drugim valom modernizacije koji se podudara s promjenama koje se vežu uz početak i završetak socijalističkog razdoblja.⁶ U svjetskim razmjerima, modernizacija je postala povijesnim ciljem nakon industrijske revolucije u Britaniji. Postupno se širila na Francusku, Njemačku, dok je na europskoj periferiji, kojoj su pripadali i balkanski krajevi Austro-Ugarske i hrvatski krajevi u njezinu sklopu, proces tekao mnogo sporije. U Hrvatskoj su modernizacijski procesi začeti u drugoj polovici devetnaestog stoljeća, kada se s društvenim promjenama i industrijalizacijom javlja prvi modernizacijski val, ali relevantan zamah dobili su tek u drugoj polovici dvadesetog stoljeća.⁷ Iako je u pojedinim točkama povijesnog razvoja modernizacija Hrvatske bila kolebljiva i spora, ona se ipak ponajviše očitovala u sljedećim pojavama: rastu urbanog i smanjenju poljoprivrednog stanovništva, opadanju broja članova kućanstva, povećanju obrazovanosti (osobito kod žena), razvoju industrijske proizvodnje, razvijenosti prometne mreže, porastu

⁵ Smoje, Miljenko, *Kronika o našem malom mistu*, Feral Tribune, Split, 1995., 253., 254.

⁶ Vidi: Rogić, Ivan, „Znanstvena politika i modernizacija u Hrvatskoj“, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena istraživanja*, 12, 2003.

⁷ Vidi: *Zagreb – modernost i grad*, ur. Feđa Vukić, AGM, Zagreb; Turković, Hrvoje, „Film kao znak i sudionik modernizacije“, *Hrvatski filmski ljetopis*, 17, 2011., 108.

zaposlenosti, masovnom školovanju, razvoju medija u području kulture, komunalnoj opremljenosti gradova, rastu zdravstvenog standarda i povećanju opće potrošnje.⁸ Nove industrijske, prometne, komunikacijske i kućanske inovativne tehnologije – poput mehanizacije, automatizacije, elektrifikacije – te sve prethodno spomenute pojave bile su glavni elementi za koje se zalagala socijalistička Jugoslavija. Nadalje, modernizacija je bila ključna i za sve sfere društvenog i kulturno-zabavnog života, a sve u cilju napretka društva i države.

U prvim godinama postsocijalističke historiografije, modernizacija se uglavnom povezivala s procesima urbanizacije i industrijalizacije, kao i širenjem obrazovnih mogućnosti.⁹ Ulf Brunnbauer prvo postsocijalističko desetljeće, odnosno devedesete godine dvadesetog stoljeća, opisuje kao vrijeme nove ideologizacije, instrumentalizacije i nacionalizacije povijesti. Posebno je suvremena povijest bila izložena jačoj politizaciji, a mnoge perspektive i činjenice često su bivale izokrenutima – kako je Brunnbauer opisao, „ono što su komunisti bojili crnom bojom, sada je izbijeljeno, ali i obratno“.¹⁰ Danas je sve više znanstvenih radova koji tematiziraju problematiku modernizacijskog razvoja u razdoblju socijalizma. „Modernizacija“ više ne podrazumijeva samo urbanizaciju i industrijalizaciju socijalističke Jugoslavije, već sve elemente koji su doprinijeli razvoju države i društva. Prije svega, to se odnosi na teme koje se u historiografiji do prije petnaestak godina nisu ozbiljnije istraživale, a bez kojih sumiranje društvene povijesti modernizacije u socijalističkoj Jugoslaviji nije moguć.

Cijeli je niz tema u novijoj suvremenoj historiografiji koje se mogu svesti pod zajednički modernizacijski nazivnik: urbanizacija, društvena (ne)jednakost, položaj žena u društvu i obitelji, odnos radnog i slobodnog vremena, oblikovanje (post)industrijske kulture, razvitak kulture mladih, popularna i potrošačka kultura.¹¹ Neke od njih su obrađivane, dok mnoge čekaju na značajniji interes istraživača. Međutim, kako bi

⁸ Spehnjak, Katarina, „Zagreb na putu modernizacije“, *Zagreb – modernost i grad*, ur. Feđa Vukić, AGM, Zagreb, 2003., 43.

⁹ Petelin, David, „Modernizacija Jugoslavije v teoriji in praksi“, *Zgodovina na dlani*, dostupno na : <https://zgodovinanadlani.si/modernizacija-jugoslavije-v-teoriji-in-praksi/>, 12.04.2020.

¹⁰ Brunnbauer, Ulf, „Introduction: (re)writing history in Southeast Europe“, *(Re)writing History: Historiography in Southeast Europe After Socialism*, ur. Ulf Brunnbauer, Münster, Lit, 2004. 24.-25.

¹¹ Duda, Igor, „Nova istraživanja svakodnevnice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskoga socijalizma“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 46, 2014., 578.

modernizacijski razvoj bio sveobuhvatan, a društvena povijest socijalističke Jugoslavije potpuna, povjesničari i povjesničarke iz svih bivših republika Jugoslavije i inozemstva sve se više okreću ovim temama. Uzme li se u obzir i interdisciplinarnost, odnosno činjenica da se ovoj problematici okreću i srodne znanosti poput etnologije i kulturne antropologije, povijesti književnosti, rodnih studija, sociologije, politologije ili medijskih studija čija istraživanja uvelike doprinose radu povjesničara, polazišta za istraživanja još su veća.

U kontekstu društvene povijesti socijalizma u Jugoslaviji u novije vrijeme obrađene su teme iz povijesti djetinjstva i mladosti, zatim povijest radništva je prisutna zahvaljujući istraživanjima udarništva, radničkog samoupravljanja, ženskih radnih kolektiva, *gastarbajtera*, radničkih prava, emancipacije, radničke kulture, slobodnog vremena.¹² Nadalje, teme iz potrošačke kulture istražene su u kontekstu komercijalizacije, konzumerizma, odijevanja, prehrane, motorizacije, kupovine i životnog standarda. Unazad nekoliko godina intenzivno je zastupljeno i istraživanje popularne kulture gdje se obuhvaća način života i životni stil koji su u Jugoslaviju dolazili sa Zapada. Na području kulture putovanja, demokratizacije turizma, razvijanje vikenda i godišnjeg odmora te socijalnog i komercijalnog turizma veliki pomak napravila je grana povijesti dokolice i turizma. Povijest obrazovanja u socijalističkoj Jugoslaviji te rodna i ženska povijest također pripadaju dobro istraženim temama. Nasuprot tome, nešto manje obrađene teme su iz kulturne i društvene povijesti sporta, povijesti obitelji, kućanstva i privatnog života kao i društvene strukture i njihov odnos.¹³ Sve navedene teme, bile one dobro ili slabije obrađene, otvorene su za daljnja istraživanja u smjeru podtematskog širenja, komparativnih studija, novih izvora, novih interpretacija ili studija slučaja kao što je slučaj i u ovome radu.

Među literaturom koja je dio nove suvremene historiografije izdvajaju se oni radovi koji se direktno vežu uz problematiku društvene povijesti socijalizma u Jugoslaviji. U

¹² Duda, Igor, „Društveno i svakodnevno u istraživanju povijesti socijalističke Jugoslavije: mapiranje područja i tema“, u: *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije. Preispitivanja i perspektive*, ur. Hannes Grandits, Vladimir Ivanović, Branimir Janković, Udruženje za modernu istoriju – Srednja Europa, Sarajevo – Zagreb, 2019., 35.

¹³ Isto, 38. – 40.

istraživanju svakodnevnog života značajne su dvije monografije Igora Duda – *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*¹⁴ i *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*¹⁵. Isti autor istražio je i povijest djetinjstva u socijalizmu u kontekstu pionirske organizacije u monografiji *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*.¹⁶ O potrošačkom društvu i životnom standardu pisao je i Patrick H. Patterson u monografiji *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*.¹⁷ Svakodnevnim životom, potrošačkom i popularnom kulturom te turizmom bavi se i zbornik radova *Remebering Utopia. The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*¹⁸ čije su urednice Breda Luthar i Maruša Pušnik. Amerikanizaciju popularne kulture u šezdesetima istražila je Radina Vučetić u monografiji *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslavenske popularne kulture šezdesetih godina*.¹⁹ Za povijest dokolice i turizma od iznimne je važnosti zbornik radova *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu* čiji su urednici Hannes Grandits i Karin Taylor.²⁰ Zbornici koji se još ističu radovima iz društvene povijesti jesu *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*²¹ (ur. Rory Archer, Igor Duda i Paul Stubbs) te *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*²² i *Socijalizam: izgradnja i razgradnja*²³ iz biblioteke pulskog Centra za

¹⁴ Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.

¹⁵ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.

¹⁶ Duda, Igor, *Danas kada postajem pionir. Djetinjstvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*, Srednja Europa, Zagreb, 2015.

¹⁷ Patterson, H., Patrick, *Bought and Sold: Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Cornell University Press, London/Ithaca, 2011.

¹⁸ *Remebering Utopia. The Culture of Everyday life in Socialist Yugoslavia*, ur. Breda Luthar, Maruša Pušnik, New Academia Publishing, Washington, 2010.

¹⁹ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslavenske popularne kulture šezdesetih godina*, Službeni glasnik, Beograd, 2015.

²⁰ *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013.

²¹ *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*, ur. Rory Archer, Igor Duda, Paul Stubbs, Routledge, London, 2016.

²² *Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*, ur. Lada Duraković i Andrea Matošević, Srednja Europa, Zagreb, 2013.

²³ *Socijalizam: izgradnja i razgradnja*, ur. Chiara Bonfiglioli i Boris Koroman, Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2017.

kulturološka i povijesna istraživanja socijalizam. Centar je izdao i zbornik radova *Stvaranje socijalističkog čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*²⁴ kao rezultat istoimenog četverogodišnjeg projekta. Naposljetku, izdvaja se i monografija/katalog izložbe *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*²⁵ u izdanju Muzeja Jugoslavije kao izvrsna početna točka u istraživanju društvene povijesti modernizacije u socijalizmu, zajedno s ostalim spomenutim monografijama i zbornicima radova. Iako ovo nije konačni popis te se iz godine u godinu javlja sve veći broj radova koji se bave ovom problematikom, odabrane monografije i zbornike radova smatram nezaobilaznom literaturom pri istraživanju društvene povijesti.

1.2. Modernizacija nakon 1945.

U drugoj polovici dvadesetog stoljeća, novo socijalističko društvo u Hrvatskoj bilo je izgrađeno na modernizaciji, industrijalizaciji, proklamiranoj ravnopravnosti te stvaranju boljeg života za sve.²⁶ Modernizacija zemlje nakon Drugog svjetskog rata bila je učestala tema u raspravama unutar Saveza komunista Jugoslavije koji je zauzeo stav da proces modernizacije ne treba promatrati iz kuta kapitalističkog ili zapadnoeuropskog oblika modernizacije kao jedinog i obaveznog puta u modernom društvu. Kad su jugoslavenski političari i stručnjaci govorili o procesu modernizacije, uglavnom su razmišljali o njegovom ekonomskom aspektu. Na to su gledali kao na prestrukturiranje ekonomske strukture društva, modernizaciju načina upravljanja i kao na nastojanje da se stvori neovisno nacionalno gospodarstvo.²⁷ Međutim, iz današnje perspektive nekoliko je glavnih čimbenika koji su utjecali na modernizaciju jugoslavenskog društva. Riječ je o modernizaciji koja započinje uspostavljanjem nove Federativne Narodne

²⁴ *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, ur. Duda, Igor, Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb – Pula, 2017.

²⁵ *Nikad im bolje nije bilo? Modernizacija svakodnevnog života u socijalističkoj Jugoslaviji*, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd, 2014.

²⁶ Duda, Igor, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 37, 2005., 372.

²⁷ Petelin, David, „Modernizacija Jugoslavije v teoriji in praksi“, Zgodovina na dlani, dostupno na : <https://zgodovinanadlani.si/modernizacija-jugoslavije-v-teoriji-in-praksi/>, 12.04.2020.

Republike Jugoslavije. Da bi društvo krajem šezdesetih te sedamdesetih i osamdesetih živjelo *moderno*, država je trebala posegnuti za promjenama.

Prvo i osnovno, glavni elementi socijalne države poput zdravstvenog i mirovinskog osiguranja trebali su biti uvedeni odmah u poslijeratnom periodu. Također, trebala se postići i visoka stopa zaposlenosti. Ove socijalne mjere uvedene su kako bi se podignuo životni standard i kvaliteta života, te je njihov konačni cilj bio društvo blagostanja.²⁸ Modernizacija u Jugoslaviji, pa tako i u Hrvatskoj, uvelike je omogućena zahvaljujući petogodišnjim planovima. Naime, u travnju 1947. donesen je prvi Petogodišnji plan za razdoblje do 1951. godine. Takvi planovi postali su osnovni dokument ekonomske politike te su odigrali veliku ulogu u mobiliziranju svih ljudskih i materijalnih potencijala u ostvarivanju ambicioznih ciljeva razvoja. Osnovni ciljevi prvog petogodišnjeg plana svodili su se na vrlo brz tempo razvoja da bi se izišlo iz zaostalosti, ojačala materijalna baza nezavisnosti zemlje i da bi se odmah počeli ostvarivati uvjeti neprekidnog povećanja potrošnje i životnog standarda stanovništva.²⁹ Na kartu modernizacije igrao je i *Program Saveza komunista Jugoslavije*, prihvaćen 1958. na VII. Kongresu.³⁰

U *Programu Saveza komunista Jugoslavije* ogledavaju se najvažniji elementi i ciljevi jugoslavenskog društva i države. Prema *Programu*, „suština socijalističke privredne politike jeste briga za potrebe čovjeka, stalno poboljšavanje materijalnih i kulturnih uslova života i rada radnih ljudi. Po tome se socijalističko društvo bitno razlikuje od svih ranijih društvenih formacija. Stalno poboljšavanje materijalnih uslova života ljudi pretpostavlja potrebu neprekidnog razvijanja proizvodnih snaga društva i podizanje produktivnosti rada. Samo stalnim povećanjem proizvodnje materijalnih dobara moguće je osigurati i stabilno poboljšavati životne uslove radnih ljudi [...]“³¹ Nadalje, „nužno je proširenje i poboljšanje saobraćaja da bi se osigurala redovna i brza razmjena robe za

²⁸ Duda, Igor, „Jugoslavija u europskom društvenom-gospodarskom kontekstu“, u: *Nikad im bolje nije bilo?*, Muzej Jugoslavije, Beograd, 2014., 14.

²⁹ Sirotković, Jakov, *Ekonomski razvoj Jugoslaviji: od prosperiteta do krize*, Narodne Novine, Zagreb, 1990., 85.

³⁰ Duda, Igor, „Jugoslavija u europskom društvenom-gospodarskom kontekstu“, u: *Nikad im bolje nije bilo?*, Muzej Jugoslavije, Beograd, 2014., 15.

³¹ *Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22-26. travanj u Ljubljani)*, Stvarnost, Zagreb, 1965., 186.

zadovoljenje proširenih potreba industrijske i poljoprivredne proizvodnje [...].³² Jedan od ciljeva bio je i „stalno poboljšavanje uslova života i rada radnika, bolji radni, stambeni, zdravstveni i kulturni uslovi, podizanje njihovog stručnog, političkog i uopće kulturnog nivoa neposredno djeluju na podizanje radnog učinka“.³³ Za modernizaciju iznimno je važan bio životni standard koji je u „tijesnoj vezi s poboljšavanjem i proširenjem rada raznih društvenih djelatnosti. Zdravstvena i socijalna zaštita, školstvo, djelatnost kulturnih ustanova itd. – sve to neposredno utječe na poboljšanje uslova života radnih ljudi, na podizanje njihovog standarda“.³⁴ Naposljetku, *Program* je najavio stvaranje potrošačkog društva – osobni ciljevi ne mogu se ostvarivati na štetu zajedničkih interesa, ali i osobna sreća se ne može podređivati „višim ciljevima“ zato što je „najviši cilj socijalizma lična sreća čovjeka“.³⁵ Dakle, u *Programu* se napredak očituje u poboljšanju materijalnih i kulturnih uvjeta života te poboljšanju životnog standarda. Ako se tome pridoda porast proizvodnje i potrošnje u konačnici se dobije društvo koje je šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih bilo potrošačko, te u kojem je veliki broj ljudi ulagao u znatan dio svog osobnog identiteta, smisla i značenja te emocionalnog zadovoljstva u traženje i stjecanje robe.³⁶

Na modernizaciju i životni standard u Jugoslaviji u drugoj polovici šezdesetih godina, pa tako i u Hrvatskoj, uvelike je utjecala gospodarska reforma iz 1965. i uvođenje tržišnog socijalizma. Ciljevi reformi dosegnuti su samo djelomično, no ipak u drugoj polovici šezdesetih društvo uživa pozitivan životni standard. Krajem šezdesetih Hrvatska je, u okviru SFRJ, ušla među srednje razvijene zemlje na svjetskoj razini, što je veliki pomak od 1945. godine. Životni standard je napredovao i plaće su krajem sedamdesetih dosegnule realnu vrijednost višu no ikada prije.³⁷

³² Isto, 189.

³³ Isto, 192.

³⁴ Isto, 193.

³⁵ Isto, 132.

³⁶ Duda, Igor, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 37, 2005., 373.

³⁷ Duda, Igor, „Konzumerizmom do komunizma? – Potrošačka kultura u Hrvatskoj od 1950-ih do 1980-ih“, *Potrošačka kultura i konzumerizam*, ur. Snježana Čolić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2013., 87.

Modernizacija više nije podrazumijevala samo industrijalizaciju, motorizaciju, elektrifikaciju ili širenje obrazovanosti, već ona ulazi i u obiteljski dom. Vrijeme najintenzivnije modernizacije doma bilo je između 1961. i 1965. kada je kupljena gotovo polovica štednjaka, hladnjaka, usisavača, gramofona i televizora koji su 1968. bili u upotrebi. Takvo posjedovanje najnovijih tehnoloških noviteta pojedincima je služilo kao statusni simbol, no ono što je nekada bilo nedostižno većinskom dijelu srednjeg sloja, postalo je pokazateljem uobičajenog životnog standarda.³⁸ Modernizacija obiteljskog doma obogaćena raznim uređajima olakšala je kućanske poslove. Svakako je moguće zaključiti da će uz pomoć perilice ili usisavača posao biti brže i kvalitetnije obavljen pa će tako ostati više slobodnog vremena. Domaćicu koja je donedavno rublje prala ručno zamijenio je stroj, pa se u to vrijeme može odmarati ili prepustiti nekom neobaveznom poslu.³⁹ Modernizacija obiteljskog doma dio je jedne epizode u filmu Kreše Golika *Imam 2 mame i 2 tate*. Majka glavnog lika ovog filma, Đure, gotovo uvijek na sebi ima pregaču, te radi dodatan posao – najčešće kuha ili čisti. Takvo nezadovoljstvo dobro je prikazano u dijalogu između nje i „onog drugog tate“ gdje se u još jednom primjeru uočava nezadovoljstvo standardom života potaknuto klasnim razlikama.

- „ – Baš moraš cijeli dan lupati nečim, je li?
- A što ti smeta?
- Smeta mi jer radim.
- [...] zar ne vidiš kako se ja mučim golim rukama, kad nemamo ničega u kući. Ljudi imaju i sluškinje, pa su svejedno kupili i po dva miksera. [...]
- Šta ćeš, kada ja nisam trgovac, nego muzičar.
- Ima muzičara koji itekako znaju zaraditi.“⁴⁰

Upravo je zarada, tj. mjesečna plaća bila jednim od glavnih omogućitelja ugodnog životnog standarda. Prema negativnom stavu Đurine majke u citiranom dijalogu jasno je da, unatoč realnom rastu plaća u šezdesetima, plaće nisu bile dovoljne za narasle potrošačke želje. Prosječna plaća u Hrvatskoj 1968. godine, iste godine kada

³⁸ Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 65.

³⁹ Duda, Igor, „Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2 37, 2005., 383.

⁴⁰ Dijalog iz filma *Imam 2 mame i 2 tate*, red. Krešo Golik, Jadran film, 1968.

je i snimljen film, iznosila je 904 dinara. Budući da potrošačima nisu bile dovoljne, često su morale biti nadopunjene potrošačkim kreditima.⁴¹

Modernizacija svakodnevice u Jugoslaviji se odvijala u dva pravca: prvi je bio socijalistički modernizacijski koncept, dok je drugi nastao primanjem utjecaja sa Zapada. Takva situacija omogućavala je da društvo osim utjecaja socijalističke ideologije bude u dodiru i sa zapadnjačkim utjecajem. Ovaj jedinstveni spoj ostavljao je dojam da se živi bolje nego u socijalističkim zemljama istočne Europe, ali je dozvoljavao i realističan pogled na osnovu kojeg je bilo jasno da životni standard može biti i mnogo bolji.⁴²

⁴¹ Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005., 67.

⁴² Isti, „Jugoslavija u europskom društvenom-gospodarskom kontekstu“, u: *Nikad im bolje nije bilo?*, Muzej Jugoslavije, Beograd, 2014., 15.

2. UTJECAJ MODERNIZACIJE NA SVAKODNEVNICU

2.1. Teritorijalno-administrativni i politički ustroj

Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog stoljeća mjesna zajednica Biograd na Moru bila je sjedište istoimene općine. Općina Biograd na Moru bila je uključena u sastav Zajednica općina Split od 1974. kada je provedena teritorijalno-politička reorganizacija SR Hrvatske.⁴³ Središte i najveće mjesto u općini bio je svakako Biograd, dok se pored njega u sastavu općine nalazilo još 18 naselja.⁴⁴ Fažana je bila mjesna zajednica u sastavu Općine Pula koja je ulazila u ZO Rijeka.⁴⁵ Prema podacima iz 1968. općina Pula sastojala se od 63 naselja, od čega je 61 bilo seoskog tipa. Naselja gradskog tipa bila su Pula i Vodnjan. Fažana se ubrajala u mješovita naselja koja su imala pretežno nepoljoprivredno stanovništvo, seosko-gradske značajke i urbanistički razvoj.⁴⁶ S vremenom, sve više je opadala seoska značajka, dok je ona gradska pod utjecajem modernizacije dobivala na značenju. U prilog tome idu i statistički podaci prema kojima već 1968. Fažana spada u mjesne zajednice Općine Pula s najvećim postotkom nepoljoprivrednih domaćinstva.⁴⁷ Upravo činjenica da je riječ o mjesnim zajednicama davala je ovim mjestima određenu slobodu odlučivanja o razvoju. Brojni referendumski provedeni u mjesnim zajednicama, doveli su jugoslavensko samoupravljanje na mikrorazinu. U jugoslavenski društveno-politički sistem institucija mjesne zajednice uvedena je novim ustavom iz 1963. godine. One su predstavljale univerzalne zajednice lokalne samouprave i u gradu i na selu. Uvođenje mjesnih zajednica, kao novog tipa lokalne zajednice i novog oblika lokalne samouprave bio je rezultat spoznaje o potrebi jačanja samoupravljanja u mjestu stanovanja, ali i svih velikih promjena u društveno-

⁴³ Općina Biograd na Moru bila je jedna od ukupno 24 općine ZO Split. Žuljić, Stanko, Regionalno i teritorijalno ustrojstvo Hrvatske u razdoblju između godina 1945.-2000., *Ekonomski pregled*, 52, 1/2, 2001., 9-11.

⁴⁴ *Imenik naselja SR Hrvatske. Stanje 1. siječnja 1971.*, Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, Zagreb, 1971., 5.

⁴⁵ Vidi *Narodni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991 po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1998., vol. I i IV.

⁴⁶ *Plan društvenog-ekonomskog razvoja općine Pula za razdoblje od 1986. do 1990.*, Studij ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“ Pula, Pula, 1986, 24.

⁴⁷ Isto, 43.

političkom sistemu koje su se utvrdile ustavom iz 1963.⁴⁸ Iako je u početnom razdoblju nakon formiranja mjesnih zajednica bilo dosta diskusija što bi one u konačnici trebale predstavljati, te su se javljale različite ideje, poput toga koliki može biti maksimalni broj mjesnih zajednica ili da li bi one trebale biti samo unutar jednog sela,⁴⁹ činjenica jest da je mogućnost samoupravljanja unutar mjesne zajednice dovela do toga da se mnoga mjesta moderniziraju upravo zahvaljujući tome.

Međutim, na razvoj Fažane u razdoblju socijalizma najviše je utjecao njen poseban status koji je bio uvjetovan onime što se nalazilo nasuprot ovog malog mjesta – otočje Brijuni i predsjednička rezidencija.⁵⁰ Stoga, povijest Fažane bila je usko vezana s događanjima na drugoj strani Fažanskog kanala. Jugoslavenska visoka politika i diplomacija od Fažane su učinili kopneni produžetak brijunskog otočja, ne samo zbog prometne veze s najbližom lukom na kopnu, već i zbog sustava sigurnosti koji je nametnula nova namjena arhipelaga.⁵¹ O povezanosti Fažane i Titove rezidencije na Brijunima najbolje govori opis mjesta iz *Glasa Istre* 1970.: „Kao prvi susjedi, građani Fažane imaju prilike da na svojoj rivi često vide, izbliza, predsjednika Tita i državnike iz cijelog svijeta, koji mu dolaze u posjet na Brione. Ni u jednom gradu naše zemlje, pa ni u Beogradu, nemaju njegovi stanovnici takvu privilegiju, da se nađu u neposrednoj blizini najčuvenijih ličnosti današnjice.“⁵² Na putu na Brijune i pri povratku s otoka, osim predsjednika Tita i drugih jugoslavenskih visokih rukovodilaca, fažanskim pločnikom prošao je i veliki broj stranih državnika. Tako su do 1970. Fažanom prošli, primjerice, Nikolaj Bulganjin, Nikita Hruščov, Ben Bella, Nasser, Haile Selassie, Nehru, Sukarno i na desetke drugih šefova europskih, afričkih i azijskih zemalja. Tom prilikom su ih redovito dočekivali i ispraćali i građani Fažane. Izlazili su na ulice i na rivu da bi, iz neposredne blizine, vidjeli čuvene ličnosti o kojima su čitali u novinama ili ih gledali na

⁴⁸ Tomac, Zdravko, „Razvoj i osnovne karakteristike primarnih lokalnih zajednica u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 9,3, 1977., 93

⁴⁹ Isto, 44.

⁵⁰ Predsjednik SFRJ Josip Broz Tito prvi puta na Brijune dolazi 1947. nakon čega Brijuni i otočić Vanga postaju predsjednička rezidencija. Vidi: Duda, Igor, „Komunisti kao turisti. Godišnji odmor u Vili CK SKH u Fažani“, *Fažanski libar*, 7, Fažana, 2014., 137.

⁵¹ Duda, Igor, „Komunisti kao turisti. Godišnji odmor u Vili CK SKH u Fažani“, *Fažanski libar*, 7, Fažana, 2014., 137.

⁵² „Titovi susjedi“, *Glas Istre*, 29.11.1970., str. 2.

ekranima svojih televizora. U neposrednom dodiru sa „susjedima“ s Brijuna bila su i djeca osnovne škole u Fažani. Pioniri i pionirke te škole, u okviru ceremonija priređivanih za doček i ispraćaj stranih državnika, često su predavali cvijeće uvaženim gostima. Na taj je način pozdravilo predsjednika Tita i strane državnike na stotine učenika fažanske osnovne škole. Primjerice, Goran Marković, učenik trećeg razreda 1970., te je godine uručio cvijeće engleskoj princezi Margareti koja je bila u posjeti na Brijunima, a doživljaj je prokomentirao riječima „ nije me ni poljubila, samo mi je pružila ruku i nešto promrmljala“.⁵³

Sigurnost Brijuna značila je i ograničenu slobodu kretanja gostiju u gradu. Poslove osiguranja predsjedničke rezidencije i ostalih objekata na Brijunima i u Fažani vršili su: Grupa SDS (Služba državne sigurnosti) za obezbjeđenje Brijuna, Stanica milicije Fažana, Gardijsko-mornarički odred i Gardijska brigada. Pored ovoga, na zaštiti otočja radili su i drugi organi poput Centar SJS (Služba javne sigurnosti) Pula, Centar SDS i SJS Rijeka i Kopar te Služba bezbjednosti Vojno-pomorskog sektora Pula.⁵⁴ Posebna pozornost bila je na kretanju stranih državljana u zabranjenoj zoni. Zbog sumnje na mogućnost suradnje s okupatorom tijekom rata najveća pozornost bila je na onima koji su nakon rata otišli u inozemstvo i potom dolazili u privatni posjet rodbini.⁵⁵ Na samome ulazu u mjesto nije bilo barijera, međutim u malome mjestu poput Fažane stranac se lako prepoznao. Nakon što bi stranac bio viđen, policija bi ga zamolila za osobnu ispravu, a zatim i da napusti mjesto. Od 1972. godine i strani državljani su mogli ući u mjesto, stoga rane sedamdesete predstavljaju skromne početke otvaranja Fažane strancima. Ipak, situacija se počela značajnije mijenjati tek 1983. godine kada i Brijuni otvaraju svoja vrata posjetiteljima proglašenjem Nacionalnog parka. Činjenica da se to dogodilo tri godine nakon Titove smrti otkriva ključni razlog za slabljenje sigurnosnih zahtjeva.⁵⁶ Kako bi razlika između procesa modernizacije Biograda na Moru i Fažane u socijalizmu bila što jasnija, u obzir treba uzeti opisani poseban status Fažane koji je

⁵³ „Titovi susjedi“, *Glas Istre*, 29.11.1970., str. 2.

⁵⁴ Cergna, Sandro, „Annotazioni sull'attività dell' SDS sul territorio di Fasana e le isole Brioni tra il 1968 e il 1973“, *Studia Polensia*, 5, 2016., 25.

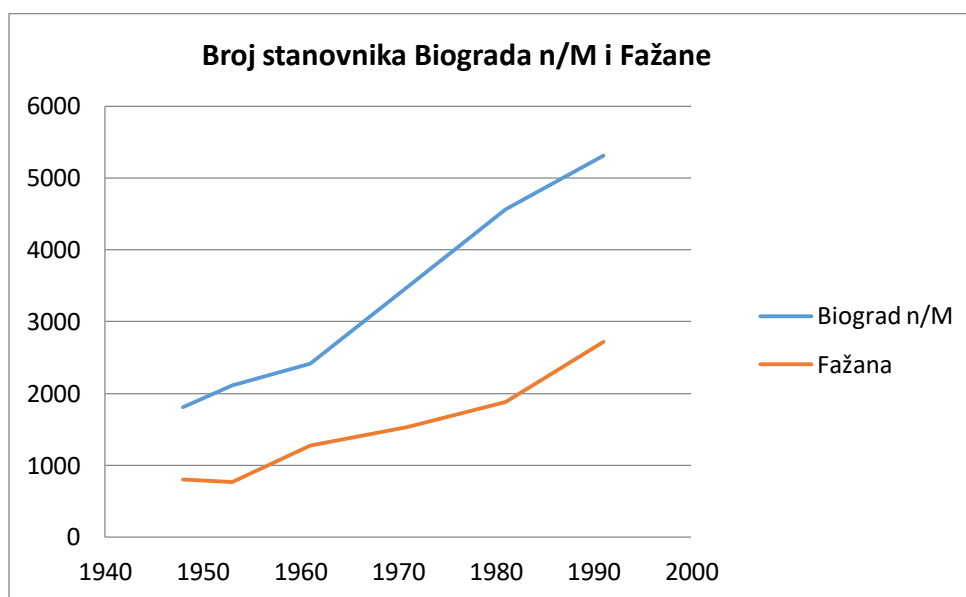
⁵⁵ Isto, 27.

⁵⁶ Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 2014., 180.

ovdje predstavljen, a zbog kojeg je ovo mjesto imalo drugačiji razvojni put u odnosu na ostala mjesta na jadranskoj obali.

2.2. Struktura stanovništva

Po broju stanovnika, Biograd na Moru tijekom čitavog razdoblja socijalizma imao je gotov dvostruko veći rast u odnosu na Fažanu. Dok je 1971. Biograd imao 3486 stanovnika, Fažana je imala 1538. Deset godina kasnije u Biogradu je živjelo čak 1000 stanovnika više, dok je u Fažani ta brojka porasla za nešto više od 300. Najveći porast stanovništva Fažana bilježi od 1981. do 1991. (za gotovo tisuću stanovnika), dok u je u istom periodu Biograd bio bogatiji za nešto manje od 800 stanovnika (vidi *Graf 1*).⁵⁷

Graf 1. Broj stanovnika Biograda na Moru i Fažane prema podacima iz *Narodni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991. po naseljima*

Analizom *Grafa 1.* uočava se blagi rast stanovništva Fažane od 1950-ih pa nadalje. Pad stanovnika između 1945. i 1950. rezultat je demografskih promjena uzrokovanih egzodusom talijanskog dijela stanovništva nakon Drugog svjetskog rata. Od 1408 stanovnika, koliko ih je bilo 1931., brojka je pala na 799 stanovnika 1948.

⁵⁷ *Narodni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991 po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1998., vol. I i IV, 220., 2601.

godine. Tada su Talijani i dalje bili većina, međutim već pet godina kasnije od 765 stanovnika bilo je 504 Hrvata, 165 Talijana i 54 Srba koji su nastanjivali Fažanu od 1948. nadalje.⁵⁸ Značajna migracijska kretanja nastala su nakon 1952., što je bilo uvjetovano potrebom nastanjivanja pustog mjesta.⁵⁹ Kao rezultat stambene politike, te povećane zaposlenosti u industrijskim postrojenjima i poslovima vezanim za rezidenciju na Brijunima, već 1961. populacija Fažane porasla je 1271 stanovnika.⁶⁰ Broj žitelja krajem sedamdesetih bio je u stalnom porastu zbog prirodnog priraštaja i mehaničkog priljeva novih ljudi.⁶¹ Istovremeno, slične demografske promjene nakon Drugog svjetskog rata Biograd na Moru nije prolazio, te je u čitavom razdoblju socijalizma bilježio pozitivan rast stanovništva (v. *Graf 1*).

Glas Istre je 1970., zapanjen podatkom o demografskoj slici Fažane u kojoj su se mogli pronaći gotovo svi narodi i narodnosti Jugoslavije, o Fažani pisao kao o „maloj Jugoslaviji“.⁶² Na popisu stanovništva iz 1971. 72 posto ili 1108 osoba izjasnilo se kao Hrvati, 24 kao Crnogorci, 10 kao Makedonci, 31 kao Slovenci, 177 kao Srbi i 58 kao Talijani.⁶³ Osim jugoslavenskih naroda i narodnosti, bilo je u Fažani i gotovo 4 posto Talijana (1971. godine; ta brojka je 1981. bila nešto manja od 3 posto od ukupnog stanovništva dok ih 1991. bilo gotovo 5 posto), te po nekoliko Albanaca, Mađara i Čeha. Gotovo 24 posto stanovnika 1981. izjasnilo se Jugoslavenima, dok ih se 1991. tako izjasnilo samo 6 posto. Iste godine, u porastu je „regionalna“ opredijeljenost koja je dosegla čak 16 posto stanovništva. Da se zaključiti da je porast regionalno opredijeljenih posljedica političkih prilika unutar države, budući da se deset godina ranije za takvu opciju odlučilo samo 0.31 posto od ukupnog broja stanovništva.⁶⁴

⁵⁸ Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 2014., 178.

⁵⁹ *Problemi sela na području općine Pula: analiza dosadašnjeg razvitka i današnje stanje. Politika i smjernice za iduće razdoblje.*, Zavod za ekonomiku, Pula, 1970., 23.

⁶⁰ Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 2014., 178.

⁶¹ „Ambicije i problemi Fažane“, *Glas Istre*, 17./18.06.1978., str. 12.

⁶² Titovi susjedi“, *Glas Istre*, 29.11.1970., str. 2.

⁶³ *Popis stanovništva i stanova 1971. godine. Rezultati za stanovništvo i domaćinstvo po naseljima i opštinama. Opština: Pula*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1972.

⁶⁴ *Isto; Narodni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991 po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1998., vol. IV, 2601.

U Biogradu na Moru struktura stanovništva također je bila raznolika s Hrvatima kao većinskim narodom. Na popisu stanovništva 1971. našlo se 83 posto Hrvata, 8.37 posto Srba i 6.56 posto Jugoslavena. Te godine zabilježeno je i 8 Muslimana, 18 Slovenaca te nekolicina Čeha, Mađara i Talijana. Deset godina kasnije, na popisu iz 1981. u Biogradu na Moru živjelo je gotovo 80 posto Hrvata, 7 posto Srba, a broj nacionalno izjašnjenih „Jugoslavena“ porastao je na gotovo 11 posto. Iste godine Čeha i Talijana na popisu više nije bilo, ostale su samo dvije osobe koje se izjašnjavaju kao Muslimani dok je broj Slovenaca ostao nepromijenjen. Ovdje nije bila izražena regionalna pripadnost kao u Fažani te se prema popisu stanovništva iz 1991. samo 10 osoba (odnosno 0.001 posto stanovništva) odlučilo za tu mogućnost.⁶⁵

U prvoj polovici 1970-ih stanovništvo Biograda bilo je najvećim dijelom zaposleno u trgovini i ugostiteljstvu te u poljoprivredi i ribarstvu. Razlika u zaposlenima između ta dva sektora bila je minimalna – u turizmu i ugostiteljstvu radilo je 26,59 posto Biograđana, dok ih je u poljoprivredi i ribarstvu bilo zaposleno 26,65 posto. Nadalje, u kulturno-socijalnim i zdravstvenim djelatnostima bilo je zaposleno 18,44 posto Biograđana, a u industriji, odnosno u Tvornici mreža „Danilo Štampalija“ koja je predstavljala jedini tvornički pogon u mjestu, 13,78 posto. U nešto manjim postocima zaposleni su bili u stambeno-komunalnim djelatnostima, društvenim i državnim službama, šumarstvu, građevinarstvu i prometu.⁶⁶ U drugoj polovici sedamdesetih, zaposlenost pada. Najveći broj stanovnika bio je zaposlen u ugostiteljstvu i turizmu – 15,55 posto. Nadalje, u industriji je radilo 14,85 posto zaposlenog stanovništva, u poljoprivredi i ribarstvu nešto manje – 14.6 posto. U zdravstvu i socijalnoj zaštiti oko 12,85 posto Biograđana, a u trgovini 10,17 posto. Ostatak stanovništva bio je zaposlen u istim djelatnostima kao i u prvoj polovici 1970-ih, a one su obuhvaćale manje od 10 posto ukupnog broja zaposlenih.⁶⁷ U prvoj polovici 1980-ih poljoprivreda i ribarstvo preuzimaju vodstvo s 22,78 posto zaposlenih Biograđana. Razlog tomu je što su

⁶⁵ *Narodni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991 po naseljima*, vol. I, 202.

⁶⁶ *Statistički godišnjak Dalmacije*, Zavod za društveno planiranje Zajednica općina Split, Split, 1975., 99., 102. Podaci su prosječna vrijednost uzeta iz ukupnog broja zaposlenih u razdoblju od 1970. – 1975. te prosječne vrijednosti zapošljavanja navedenim sektorima.

⁶⁷ *SGD*, Zavod za društveno planiranje Zajednica općina Split, Split, 1977., 1978., 1979., 272./273., 291./292., 312./313. Uzeta je prosječna vrijednost sveukupnog broja zaposlenih i prosječna vrijednost zaposlenih u navedenim sektorima.

turizam i ugostiteljstvo (koji su brojali 18,9 posto zaposlenih) još uvijek bili na drugom mjestu. Nadalje, u industriji je udio zaposlenih bio 15,27 posto, u trgovini 10,32 posto te u zdravstvu i socijalnoj zaštiti 12 posto Biograđana.⁶⁸ U drugoj polovici osamdesetih godina, najveći broj Biograđana i dalje je zaposlen u poljoprivredi i ribarstvu – 18,99 posto. Broj zaposlenih u industriji je narastao na 16,99 posto te je tako industrija po prvi puta postala druga u broju zaposlenih. U ugostiteljstvu i turizmu radilo je 13,18 posto Biograđana, u trgovini 11,76 posto te u zdravstvu i socijalnoj zaštiti 10,79. Ostali su radili u manjim sektorima poput vodoprivrede, građevinarstva, školstva, prometa itd.⁶⁹ Iz navedenih podataka jasno je kako su Biograđani 1970-ih i 1980-ih najviše radili u poljoprivredi i ribarstvu, industriji te turizmu i ugostiteljstvu. Broj zaposlenih u ostalim djelatnostima uglavnom je isti te se mijenjao minimalno.

Radna snaga Fažane bila je zaposlena u sličnim djelatnostima kao i biogradska. Jedina razlika bio je turistički sektor, u kojemu je Biograd prednjačio, odnosno mnogo veći udio zaposlenih je radio u ovom sektoru. Većina zaposlenih iz Fažane morala odlaziti na posao u Pulu, dok su Biograđani uglavnom bili zaposleni u svom mjestu osim pojedinaца koji su na posao odlazili u Zadar ili neki drugi veći grad. Ostatak zaposlenih Fažanaca radili su na otočju Brijuni i u fažanskim industrijskim pogonima Tvornice likera i bezalkoholnih pića „Badel“ iz Zagreba i tvornice laboratorijskog stakla „Boris Kidrič“ iz Pule.⁷⁰ Izvan turističke sezone, pojedini mještani radili bi i kao čuvari odmarališta.⁷¹ Prema podacima iz 1971. Fažana je brojila daleko manji broj zaposlenih u odnosu na Biograd. Najveći broj stanovnika bio je zaposlen u lokalnoj industriji – 36.57 posto. U trgovini i ugostiteljstvu bilo je zaposleno gotovo 16 posto stanovnika, u djelatnosti društvenih i državnih službi 13.35 posto. Manji postotak stanovnika bio je zaposlen u

⁶⁸ *SGD*, 1981., 280, 281.; *SGD*, 1982., 293.; *SGD*, 1983., 282.; *SGD*, 1986 i 1987., 204. Uzeta je prosječna vrijednost broja zaposlenih u razdoblju od 1980. – 1985., te prosječna vrijednost zaposlenih u navedenim sektorima.

⁶⁹ *SGD*, 1986. i 1987., 206., 207., 208. Uzeta je prosječna vrijednost broja zaposlenih u razdoblju od 1986. – 1987., te prosječna vrijednost zaposlenih u navedenim sektorima.

⁷⁰ „Ambicije i problemi Fažane“, *Glas Istre*, 17./18.06.1978., 12.

⁷¹ Duda, Igor, „Komunisti kao turisti. Godišnji odmor u Vili CK SKH u Fažani“, *Fažanski libar*, 7, Fažana, 2014., 152.

stambenoj i komunalnoj djelatnosti, kulturnoj i socijalnoj djelatnosti, zanatstvu, građevinarstvu, poljoprivredi i ribarstvu, prometu te šumarstvu.⁷²

2.3. Razvoj infrastrukture

Nakon što je 1965. izgrađena suvremena asfaltirana cesta *Jadranska magistrala*, život Biograda na Moru mijenja se u svim segmentima svakodnevice. Nova prometnica uvelike je utjecala na razvoj Jugoslavije, a najveću korist od izgradnje ipak su imala manja mjesta na jadranskoj obali koja do tada nisu imala moderan cestovni pristup. Jadranska magistrala približila je gradove, sela, uvale i otoke. Nikada se nije putovalo uzduž obale kao nakon njene izgradnje.⁷³ Upravo zbog toga, 1965. bila je prijelomna godina, te je izgradnje Jadranske magistrale utjecala na čitav daljnji razvoj Biograda na Moru. Iste godine Biograd posjećuje predsjednik Josip Broz Tito, koji je o potrebama modernizacije ovoga kraja razgovarao s predstavnicima privrednog i društvenog života biogradske općine. U dvorištu hotela „Ilirija“ razgovaralo se i o razvoju biogradske poljoprivrede, a Tito je sa zanimanjem primao informacije o svim detaljima društvenog života općine, posebno o školstvu i komunalnim djelatnostima.⁷⁴

Do sredine 1960-ih Biograd se susretao s različitim problemima koji su utjecali na svakodnevni života mještana. Međutim, kako se nakon 1965. okreće ka komercijalnom turizmu, mjesto rješava probleme vodoopskrbe, asfaltirane su mnoge prometnice, podignut je novi kamp te je sagrađen i kompleks unutar njega gdje se nalazio turistički biro i samoposluga.⁷⁵ Samoposluga unutar kampa otvara se devet godina nakon otvaranja prve samoposluge u jugoistočnoj Europi, u Ivancu kraj Varaždina, a kao i svaka druga samoposluga predstavljala je značajan korak u modernizaciji kupovine.⁷⁶

⁷² *Popis stanovništva i stanova 1971. godine. Rezultati za stanovništvo i domaćinstvo po naseljima i opštinama. Opština: Pula, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1972.*

⁷³ „Posljednja runda na magistrali“, *Slobodna Dalmacija*, 1./2./3. 01. 1965., 5.

⁷⁴ „Susret s Biograđanima“, *Slobodna Dalmacija*, 10.08.1965., 4.

⁷⁵ „Mnogo su mjesta pretekla Biograd“, *Slobodna Dalmacija*, 31.08. 1965., 3.

⁷⁶ Vučetić, Radina, „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 277, 2012., 290.

Od sredine šezdesetih godina nadalje prisutan je sve veći pomak u gospodarstvu, industriji, turizmu, školstvu, kulturi i raznim drugim segmentima društvenog života. Tada započinje s radom i prva tvornica – Tvornica mreže „Danilo Štampalija“. To je bilo razdoblje kada se intenzivno ulagalo u infrastrukturu i druge važnije objekte. Primjerice, osniva se Narodno sveučilište 1963., gradi se nova zgrada Doma zdravlja 1965., nova školska zgrada 1968., otvara se srednja škola 1974. Otvaraju se i mnogi sadržaji značajni za društveno-kulturni razvoj grada – knjižnice i čitaonice, osniva se Zavičajni muzej, radio-stanica te kino-dvorana. Ipak, najveći uspon zabilježen je u osamdesetima kada su bila velika ulaganja u turističku privredu i infrastrukturu te kada su nicale prve nautičke marine, turistička naselja, nudističke plaže, stambeno-poslovne zgrade. Biograd se tih godina uistinu uzdigao na razinu urbanog turističkog središta sa svim obilježjima grada.⁷⁷

Istovremeno, Fažana proživljava sličan razvoj koji je bio uvjetovan njenim „zatvorenim“ statusom. Zbog sigurnosti Brijuna, dugi niz godina sputavan je razvoj komercijalnog turizma koji se već šezdesetih razvio duž čitave obale Jadrana. Međutim, u razvoj mjesta ulagala je Uprava otočja Brijuni. Tijekom pedesetih godina, Uprava je radila na čitavom nizu građevinskih projekata u Fažani: rekonstrukcija ceste, gradnja zaštitnog obalnog zida i obale, vodovodni sustav, stanogradnja, brijunska garaža, javni sadržaji, dječje igralište i vrtić, hotel i restoran. Unatoč „zatvorenosti“ grada, društveni i gospodarski razvoj tijekom pedesetih i šezdesetih ni po čemu nije zaostajao za drugim sličnim mjestima. Fažana je umnogome i predvodila, osim na području komercijalnog turizma.⁷⁸ Stoga, ranosocijalistička modernizacija bila je i više no uspješna, i to zahvaljujući nastojanjima Uprave otočja Brijuni. Do Fažane se moglo doći ugodnom autobusnom vožnjom iz Pule, a na samom ulasku u mjesto našle su se moderne stambene zgrade s restoranom i zelenim površinama čija se ljepota temeljila na

⁷⁷ Božulić, Gorka, *Biograd u Drugom svjetskom ratu*, Zavičajni muzej Biograd na Moru, Biograd na Moru, 2013., 3.

⁷⁸ Duda, Igor, „Komunisti kao turisti. Godišnji odmor u Vili CK SKH u Fažani“, *Fažanski libar*, 7, Fažana, 2014, 138.

dobrovoljnom radu mještana. Ono što je mjesto dodatno činilo suvremenim bilo je lokalno kino gdje su se prikazivali i filmovi s festivala igranog filma u Puli.⁷⁹

Oba mjesta 1970-ih i 1980-ih poprimaju prave urbane karakteristike koje su promijenile svakodnevnicu ljudi. Ipak, takav razvoj nije bio brz ni jednostavan. Iako je početkom sedamdesetih godina Biograd bilježio pozitivan gospodarski rast, on nije bilo dovoljan da se uhvati korak s modernizacijom drugih manjih gradova. Stoga, bilo je potrebno osigurati dinamičniji rast. Pri tome se trebalo fokusirati na izgradnju novih te proširenje, rekonstrukciju i modernizaciju postojećih kapaciteta i povećanje efikasnosti i racionalnosti u gospodarstvu. Također, bilo je potrebno istodobno osigurati skladan rast proizvodnje, zaposlenosti i proizvodnosti rada.⁸⁰ U razdoblju od 1969. do 1974. na biogradskom je području u vodoopskrbu uloženo oko 12 milijuna dinara, međutim tekuću vodu 1974. još uvijek nije imalo (ili je imalo, ali u nedovoljnim količinama) više od pedeset posto stanovništva. O značaju vodoopskrbe za razvoj turizma, ali i samog grada u konačnici nije potrebno govoriti. Dijelovi općine Biograd koji su bili bez vodovoda u ljetnim mjesecima vodom su se opskrbljivali auto-cisternama ili vodom koju bi dopremili brodovi.⁸¹ Ipak, kako se u idućim sezonama ne bi ponovile nevolje s ljetnom sušom, u studenom 1974. izgradio se novi spremnik za vodu.⁸²

Godine 1974. u Biogradu je izgrađen i novi dječji vrtić u stilu najsuvremenije modernističke arhitekture te je bio jedini suvremeni objekt na području općine. Međutim, još 1975. vrtić nije krenuo s radom zbog nedostatka financijskih sredstava potrebnih za početak rada.⁸³ U prosincu iste godine na sjednici svih vijeća Skupštine općine posebna je pažnja posvećena radovima na investicijskim objektima koji su u interesu društveno-kulturne sfere grada. Odlučeno je o izgradnji novog srednjoškolskog centra, nadogradnji dječjeg vrtića, rekonstrukciji kino-dvorane u Domu kulture te izgradnji novog trajektnog pristaništa u gradu.⁸⁴ Ono što je najviše promijenilo vizuru Biograda, osim stanogradnje,

⁷⁹ Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 6, 2014, 180.

⁸⁰ „Biograd na Moru u 1974.: Dinamičniji rast privrede“, *Slobodna Dalmacija*, 26. 04. 1974., 4.

⁸¹ „Umjesto vode bujica jadikovki“, *Slobodna Dalmacija*, 14. 08. 1974., 6.

⁸² „Iduće turističke sezone Biograd neće biti žedan“, *Slobodna Dalmacija*, 15. 11. 1974., 7.

⁸³ „Biograd: novi dječji vrtić – prazan“, *Slobodna Dalmacija*, 4. 10. 1975., 7.

⁸⁴ „Skupština općine Biograd“, *Slobodna Dalmacija*, 1. i 2. 01. 1976., 11.

bila je nova, modernizirana marina, otvorena početkom 1984. godine. Investitor je bila Hotelska radna organizacija „Ilirija“, a gradnja je bila u sklopu potreba Mjesne zajednice Biograd te za potrebe „Ilirije“.⁸⁵ Izgradnjom suvremene marine, Biograd je sa svojim hotelskim kapacitetom i dugogodišnjom tradicijom u turizmu postao istinska meka nautičkog turizma. Od pratećih objekata sagrađen je centralni objekt s recepcijom, lučkim uredom, kancelarijama, dvoranom za goste, *snack-barom*, kuhinjom, natkrivenom i otvorenom terasom, društvenim prostorijama, a izgrađene su i prateće prostorije sa sanitarnim čvorom kao posebnim objektom sa solarnom pripremom tople vode. Kopneni dio marine bio je namijenjen za parkiranje automobila te za spuštanje i dizanje brodova s dvije dizalice. Preostali dio kopnenog prostora bio je namijenjen pranju, održavanju i sitnom servisiranju. Recepcija je bila opskrbljena razglasom, stanicom za radio-veze s jahtama te TV-kamerama.⁸⁶

Početak sedamdesetih s čitavim nizom problema suočavala se i Mjesna zajednica Fažana. Kao što je spomenuto, u ovome mjestu mnogo je bilo učinjeno 1960-ih, ali ipak bilo je potrebno riješiti još nekoliko gorućih problema koji su se odnosili na komunalije, opskrbu, turizam i druge djelatnosti. Kako bi mjesto izgledalo što suvremenije, mještani su na vlastitu inicijativu 1970. godine organizirali prave lokalne radne akcije. U akcijama je sudjelovalo gotovo 200 građana kako bi mjesto izgledao što ljepše za nadolazeću turističku sezonu. Mnogi stanari priključili su se ovoj „ofenzivi čistoće“ tako što su uredili objekte u kojima stanuju.⁸⁷ U komunalnom sektoru bilo je potrebno obnoviti staru kanalizaciju, jer gotovo sedamdeset posto stambenih zgrada na području Fažane koristilo je septičke jame. Budući da su planovi Fažane već 1971. bili da se razvije u atraktivno turističko središte, taj se problem trebao riješiti što prije. Također, kako je Fažana imala sve više školaraca građani su zahtijevali da se ponovno otvori knjižara. Iako je Fažana ranije imala knjižaru, u njezinim prostorijama 1971. godine nalazila se točionica pića. Fažana je tražila i benzinsku stanicu sa skladištem plina jer je od ukupno 600 obitelji u Mjesnoj zajednici Fažana, 180 njih posjedovalo automobile, a raspolagalo je i većim brojem barki i poljoprivrednih strojeva. Osim toga,

⁸⁵ „Raste marina“, *Slobodna Dalmacija*, 10.01.1984, 6.

⁸⁶ „Meka za nautičare“, *Slobodna Dalmacija*, 17.07.1984., 8.

⁸⁷ „Fažanski rat nečistoći“, *Glas Istre*, 15.05.1970., 4.

170 obitelji zagrijavalo je svoje stanove lož-uljem, dok je 110 obitelji koristilo plin. S obzirom da su gotovo sva domaćinstva bila opskrbljena najsuvremenijim kućanskim aparatima, Fažani je bio potreban servis za njihov popravak. Također, ako je mještаниn Fažane želio, primjerice, prepraviti svoje odijelo, morao je otići u sedam kilometara udaljenu Pulu jer u mjestu nije bilo nijednog krojača. Nedostajalo je i drugih obrtnika.⁸⁸

Fažanu su i u narednim godinama karakterizirali problemi svakog manjeg grada – problem kanalizacije nije se rješavao, trebale su se asfaltirati neke ulice, poboljšati rasvjeta i osposobiti sve društvene prostorije za namjenu za koju su sagrađene. Također, iako je Fažana imala jednu od najljepših kinodvorana u općini, Fažanci više nisu mogli uživati u projekcijama filmova jer nije bio riješen problem grijanja dvorane. Na tom problemu se stalo još sredinom pedesetih kada se gradio društveni dom. Stoga je, zbog nemogućnosti zagrijavanja, dvorana s 300 mjesta bivala praznom početkom sedamdesetih. Kinoaparatura koristila se samo ljeti na otvorenom. Uz popratni sadržaj *buffeta* koji je pozitivno poslovaо, takve ljetne kino-projekcije bile su dragocjen izvor prihoda fažanske mjesne zajednice, ali ipak nedovoljan. Moderniji izgled Fažani trebali su dati izgradnja sve potrebniје benzinske stanice te podizanje sportsko-rekreacijskog centra i stambenih zgrada kraj nogometnog igrališta.⁸⁹ Konačno, benzinska stanica otvorena je 1977., uz ulaganje „INA-trgovine“ od oko 700.000 dinara.⁹⁰

Trebalo je urediti i jedino dječje igralište u Fažani te neuredne plaže bez sanitarija. Uz to, „crna točka“ fažanske svakodnevnice bila je opskrba mjesta, posebice ljeti kada je dodatnih 3000 turista bilo orijentirano na ukupno pet malih trgovina. Zbog toga su redovi i gužve bili stalna pojava praćena nestašicom artikala čija se potražnja povećala ljeti. Međutim, novi urbanistički plan cijelog područja Mjesne zajednice Fažana, završen početkom 1974. godine, predstavljao je temelj za započete akcije uređenja mjesta. Uz rješavanje financijskih problema i uz zalaganje svih građana, Fažana postaje privlačnim primorskim gradićem.⁹¹ U Fažani su krajem sedamdesetih djelovale tri trgovine mješovitom robom i jedna mesnica te su činile jedini prodajni

⁸⁸ „Viseći vrtovi Fažanski“, *Glas Istre*, 27.08.1971., 5.

⁸⁹ „Metamorfoza Fažane“, *Glas Istre*, 13./14.09.1975., 4.

⁹⁰ „U Fažani otvorena benzinska stanica“, *Glas Istre*, 23.08.1977., 4.

⁹¹ „Fažanske boljke“, *Glas Istre*, 3.09.1974., 4.

prostor robe široke potrošnje i kao takve bile Fažancima nedovoljne te je opskrba ljeti i dalje bila problem. Upravo zbog toga, radne organizacije „Puljanka“ i „Istra“ odlučile su u središtu Fažane 1978. sagraditi opskrbeni centar. Planovi se nisu ostvarili sve do 1987., međutim u međuvremenu mjesto je dobilo novu tržnicu i ribarnicu.⁹² Devet godina nakon prvobitnih planiranja otvara se supermarket koji je izgrađen u frekventnom dijelu Fažane, neposredno uz sam ulaz u mjesto. Predstavljao je veliki doprinos kvalitetnoj opskrbi stanovništva i turista, a time i bržem razvoju grada. U prizemlju se smjestila ponuda prehrambenih proizvoda, dok se na katu nalazila industrijska roba široke potrošnje, prilagođena potrebama stanovnika i turista.⁹³ Stanovnici i ljetni gosti Fažane prve sezone su svakoga dana u novome supermarketu potrošili oko sedam milijuna dinara. Od četiri milijuna, koliki je bio dnevni promet „Puljankine“ samoposluge, milijun dinara se potrošilo na piće – mineralne vode, pivo i sokove. Traženi su bili i suhomesnati proizvodi, voće i povrće te meso na koje se dnevno trošilo oko 600 tisuća dinara. U samoizboru TRO „Istra“ najviše su se tražili plastični artikli (zdjele, tanjuri, čaše), zatim ljetne majice, kupaći kostimi i ručnici, što nam govori i o sve većoj turističkoj afirmaciji mjesta krajem 1980-ih.⁹⁴ Još jedan supermarket otvoren je 1987. u Vojnom odmaralištu „13. maj“ nadomak Fažane te je radio čitave godine. Gosti odmarališta, ali i ostali građani, u njemu mogli kupiti različite namirnice – svježije meso, voće i povrće, sladoled, kozmetiku i druge artikle. Također, proizvodi su bili jeftiniji nego u ostalim trgovinama u Fažani.⁹⁵

Vizuru Fažane promijenila je i izgradnja novih sadržaja u okolici Političke škole Saveza socijalističke omladine Hrvatske (SSOH). Politička škola djelovala je od početka 1970-ih i u ljetnim mjesecima ugošćivala više stotina mladih iz Hrvatske koji su dolazili na odmor i razne tečajeve. Osim novih objekata koji su postali novi punkt izvora informacija i saznanja poput multimedijalnog centra, tehničkog odjela i prostori za odgojno obrazovni rad, izgradio se sportsko-rekreacijski kompleks te se uredio otvoreni prostor koji bi mogao primiti 400 ljudi, a primarna svrha bilo mu je održavanje scensko-glazbenih,

⁹² „Fažana će dobiti opskrbeni centar“, *Glas Istre*, 7.02.1978., 9.

⁹³ „U službi građana i turista“, *Glas Istre*, 29.06.1987., 4.

⁹⁴ „Veliki promet“, *Glas Istre*, 31.07.1987., 4.

⁹⁵ „Novi supermarket“, *Glas Istre*, 2.07.1987., 4.

filmskih i zabavnih sadržaja. Također, izgrađeni su novi prostori za boravak polaznika škole. Novi prostori funkcionalno su riješeni kao paviljoni s 200 do 250 ležaja.⁹⁶

Prva polovica 1970-ih bilo je vrijeme kada se sve više nametala potreba uvođenja telefona u stanove, što tada više nije predstavljalo nikakav luksuz, već potrebu suvremenog čovjeka. Hrvatska je u sedamdesete ušla s 54 telefona na tisuću stanovnika, a do kraja desetljeća bilo ih je stotinjak. U osamdesetima modernizacija telefonske mreže bila je gotovo pa uspješna budući da su dvije trećine hrvatskih građana telefonsku liniju držale normalnim standardnom za svoja kućanstva, dok je za petinu to i dalje bio znak luksuza.⁹⁷ Početkom sedamdesetih mnogi Biograđani nisu imali pristup telefonskoj liniji jer na biogradskom području nije bilo slobodnih telefonskih brojeva. Prema nekim predviđanjima iz 1974., biogradska općina je trebala tek za tri godine dobiti pristup novim telefonskim brojevima. S druge strane, mnogi su vlasnici stanova uveli telefone u stanove iako im stalno prebivalište nije biogradska općina, već su u Biogradu boravili mjesec ili dva u ljetnim mjesecima, što je izazvalo negodovanje stalnih mještana.⁹⁸ Proširenje mjesne PTT-mreže započelo je 1985., kada su se stvorili uvjeti za 300 novih telefonskih priključaka. Iz programa, koji je predložila Radna organizacija PTT Zadar, vidljivo je da je instaliranje telefona u stan stajalo 85.000 dinara. Uzme li se u obzir da je prosječna mjesečna plaća u Hrvatskoj te godine iznosila 43 395 dinara, bile su potrebne gotovo dvije prosječne mjesečne plaće da bi dobio telefonski priključak.⁹⁹ Ovaj su iznos telefonski pretplatnici mogli su plaćati u deset mjesečnih rata bez kamata. Za ostale telefonske priključke, odnosno za društveni sektor plaćao se iznos od 100.000 dinara jednokratno nakon potpisivanja ugovora – za što je trebalo nešto više od dvije prosječne plaće 1985. Predviđeno je bilo uključivanje 170 telefona u stanovima i 30 u društvenom sektoru. Ovo proširenje mjesne PTT-mreže

⁹⁶ „Prostor škole prilagoditi njenim sadržajima“, *Glas Istre*, 18.09.1978, 4.

⁹⁷ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, 137., 141.

⁹⁸ „U Biogradu teško do telefona“, *Slobodna Dalmacija*, 14. 02. 1974., 6.

⁹⁹ *Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989., 77.

uvelike je udovoljilo zahtjevima građanima, međutim, potrebe za telefonskim priključcima bile su mnogo veće.¹⁰⁰

Telefonska mreža izazivala je nezadovoljstvo i među Fažancima početkom sedamdesetih. Po mjestu su često prolazili najviši državni i partijski rukovodioci te njihovi gosti. Posebno su se izdvajali gosti predsjednika, koji su nerijetko od odgovornih ljudi u Fažani tražili da ih se provede kroz mjesto te da im se omogući telefonska veza. Međutim, upravo u tim trenucima dolazi do negodovanja mještana:

„[...] mi im ponudimo telefonski aparat kakav je u svim gradovima Jugoslavije već stavljen u muzej. Kad ih vodimo kroz mjesto moramo izbjegavati ulice u kojima prijeti opasnost da neki zidovi padnu i tako ugroze prolaznike, a i ona mjesta koja su na prolaznim ulicama, zagađena su zbog loše kanalizacije. Vjerujemo da nitko ne bi bio u stanju s tako malo sredstava koliko ih dobiva Fažana riješiti te i niz drugih aktualnih problema. [...] Moramo napomenuti da su odgovorni ljudi u Mjesnoj zajednici već odavno namjerili svoju aktivnost na sređivanje svih problema našeg mjesta oslanjajući se na vlastite snage i izvore sredstava koje Ustavom i pozitivnim propisima pripadaju nama. Međutim, još uvijek i pored mnogih obećanja ne uspijevamo dobiti pripadajuće.“¹⁰¹

Osim što sami mještani nisu imali pristup telefonskoj mreži, te su bili rijetki oni koji su telefon imali u svojim stanovima, ni najvišim državnim i partijskim rukovodiocima nije se mogao ponuditi suvremeni telefon, već muzejski primjerak. Telefonski problemi najviše su bili vidljivi u ljetnoj sezoni, kada se u mjestu tražio telefon više. Iako je ljetna sezona 1976. trebala proći bez telefonskih muka, to nije bilo tako. Bilo je predviđeno da automatska telefonska centrala sa 180 brojeva proradi početkom srpnja iste godine, međutim nije proradila sve do jeseni. U međuvremenu, u fažanskoj pošti se i dalje čekalo u dugim redovima da bi se obavio telefonski poziv, a zbog slabih telefonskih veza trpjelo je i fažansko gospodarstvo. Primjerice, pogon Tvornice stakla „Boris Kidrič“, nije imao niti jednu direktnu liniju stoga je njegova jedina administrativna služba trebala biti u Puli umjesto u Fažani.¹⁰² Automatska telefonska centrala nije postavljena ni na jesen, već naredne godine u veljači. Razlog tome je što je isporuka zagrebačke tvornice

¹⁰⁰ „Novi telefoni u Biogradu“, *Slobodna Dalmacija*, 21.02.1985., 6.

¹⁰¹ „Za politički aktiv Fažane“, *Glas Istre*, 9.08.1974, 4.

¹⁰² „Produljenje fažanske telefonske muke“, *Glas Istre*, 15.07.1976, 5.

„Nikola Tesla“ kasnila devet mjeseci. Do početka proljeća dodijeljeno je svih 180 brojeva, a sama centrala imala je kapacitet od 500 brojeva.¹⁰³

Ubrzana urbanizacija i poboljšanje životnog standarda utjecali su na to da infrastruktura Biograda i Fažane iz desetljeća u desetljeće postaje sve suvremenija. Oba mjesta bila su moderna i uređena, imala su školu, vrtić, trgovine. Iako su se sedamdesetih susretala s različitim problemima, tipičnim za mala mjesta, ona su se ipak do kraja osamdesetih afirmirala u moderna i urbana središta ne kaskajući za razvojem drugih mjesta iste ili slične veličine.

2.4. Stanogradnja i stambeno pitanje

Od početka šezdesetih do kraja osamdesetih u Jugoslaviji se godišnje gradilo 100-150 tisuća stanova godišnje. Trećina ih je bila u društvenome sektoru, te su dodjeljivani radnicima na temelju stanarskog prava koje su ostvarivali u svojim poduzećima ili u ustanovama gdje su bili zaposleni. Kasne sedamdesete i rane osamdesete bile su godine vrhunca stambene izgradnje. Prema anketama tada su u Jugoslaviji sva tročlana radnička kućanstva bila elektrificirana, gotovo u potpunosti spojena na vodovod, trećina ih je imala centralno grijanje, a osam od deset ih je imalo kupaonicu i zahod u sastavu stana.¹⁰⁴

Osim što je Uprava otočja Brijuni u Fažani ulagala u građevinske projekte i infrastrukturu, za stanovnike Fažane bila je značajna i po pitanju stambene izgradnje. Prva je začela rješavanje stambenog pitanja te su prve stambene zgrade izgrađene 1955., dok su se stare prilagodile potrebama za stanove vozačima u službi otoka, predsjedničkoj straži te za potrebe brijunske garaže. Godinu dana kasnije, već su postajali planovi za izgradnju šest stambenih zgrada namijenjenih Upravi otočja. Iste godine Uprava je od Instituta za urbanizam u Zagrebu naručila urbanistički plan za Fažanu tražeći rješenje za promet, javne usluge i 80 stanova. Stručnjaci su zaključili da

¹⁰³ „Automatske telefonske centrale u Banjolama i Fažani“, *Glas Istre*, 11.02.1977., 4.

¹⁰⁴ Duda, Igor, „Svakodnevni život u obje Jugoslavije. Hvatanje koraka sa Evropom“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017., 369.

će novo stanovanje promijeniti fizionomiju mjesta, te su ukazali na potrebu novih gospodarskih i kulturnih javnih objekata. Planovi su se ostvarili krajem pedesetih godina kada su uz stari centar mjesta izgrađeni kompleks modernih stanova, vrtić, društveni centar te hotel za radnike Brijuna i restoran.¹⁰⁵ Vrhunac stambene izgradnje u Fažani se događa krajem 1970-ih i 1980-ih, ponajviše izgradnjom društvenih stanova.

Prema statistici iz 1981., Biograd je imao ukupno 1307 stanova (uključujući stanove u stambenim zgradama i obiteljskim kućama), u kojima je živjelo 4461 Biograđana. Od toga, 147 stanova bili su garsonijere ili jednosobni stanovi, 286 dvosobni, 411 trosobni, 183 četverosobni, a 276 peterosobni ili više. U društvenom vlasništvu bila su 204 stana.¹⁰⁶ U sustavu društvenog stanovanja stanarsko pravo uglavnom se stjecalo na radnom mjestu, na temelju popisa radnika koje je trebalo stambeno zabrinuti. Slijedeći načela samoupravljanja i udruženog rada, radnički savjet pojedine radne organizacije odlučivao je o namjeni sredstava iz fondova zajedničke potrošnje. Nositelji stanarskog prava najčešće su bili političari i direktori, zatim inteligencija i službenici, a tek kao zadnji radnici. Dobivanje društvenog stana na korištenje obično je doživljavano kao povlastica i pokazatelj privilegiranog statusa.¹⁰⁷ Vlasnica takvog stana u Biogradu bila je Divka, polukvalificirana pletačica mreža iz tvornice mreža „Danilo Štampalija“. Kako i sama naglašava, nakon dvanaest godina napornog rada tvornica joj je osigurala egzistenciju:

„Dugo godina bila sam podstanar, ali sam prije nekoliko dana dobila rješenje za useljenje u dvosobni stan. Uselila se još nisam. Muž mi je pomorac i s jednim djetetom još uvijek sam podstanarka. Ja sam tvornici dala 12 godina napornog rada, a ona je meni osigurala egzistenciju, a sada evo i dala stan. U poduzeću zarađujem 1.500 dinara (uključujući i dodatak za noćni rad), a muž mi zaradi oko 2.000 dinara. Drugih prihoda nemamo.“¹⁰⁸

¹⁰⁵ Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 2014, 178.

¹⁰⁶ *Naselja, stanovi i osobe u njima prema vrsti stana i godini izgradnje*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1981.

¹⁰⁷ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, 116.

¹⁰⁸ „Riječ imaju: radnici „Danila Štampalije“ i „Vrane“, *Slobodna Dalmacija*, 5. 01. 1974., 3.

Budući da je 1974. godine prosječna plaća iznosila 2 623 dinara,¹⁰⁹ jasno je kako su Divka i njen muž radili za plaću koja je bila ispod republičkog prosjeka. U takvim uvjetima, dobiveni stan uvelike je olakšao život. Poštenim radom u tvornici društvenog stana u Biogradu dospio je i Milan, tvornički mehaničar, koji je u tvornici također radio za ispodprosječnu plaću. U njegovoj obitelji krajem pedesetih godina još uvijek se živjelo teškim životom, međutim 1974. dobiveni stan poboljšao je životni standard, iako je mogao biti i bolji.

„Prije 15 godina bio sam dijete, ali dobro se sjećam da u obitelji moga oca, poštanskog službenika, nisu cvjetale ruže. Živjelo se osrednje. Danas je mnogo lakše, što ne znači da ne bi moglo i biti bolje. Tvornica je meni dala posao i osigurala egzistenciju, a ja sam njoj dao pošten rad na radnom mjestu. Aktivan sam na društvenom-političkom planu. Živim s ocem i, za sada, stambeni problem za mene ne postoji. Mjesečno ostvarujem 1.630 dinara, a žena mi također radi u tvornici, pa i ona zaradi 1.200 dinara. Kućni mi budžet, dakle, iznosi 2.830 dinara, no nešto se još zaradi ribarenjem i u poljoprivredi.¹¹⁰

U Fažani je 1981. godine bilo 616 stanova u kojima je u kojima je živjelo ukupno 1778 mještana. Garsonijera ili jednosobnih stanova bili je 93, dvosobnih stanova 226, trosobnih 175, četverosobnih 95, a peterosobnih ili više 29. U društvenom vlasništvu bio je 231 stan, te je u njima živjelo 677 mještana.¹¹¹ Stanove u društvenom vlasništvu gradili su Tvornica likera i bezalkoholnih pića „Badel“, Tvornica stakla „Boris Kidrič“, radničko odmaralište RSUP-a iz Valbandona, te Uprava otočja Brijuni. Prizemnice, jednokatnice i dvokatnice počele su se graditi kraj nogometnog igrališta u Fažani u toku 1977. godine, a prvi stanari koji su uselili bili su radnici otočja Brijuni. Osim društvenih stanova, iste godine gradili su se objekti i u privatnom vlasništvu, da bi se u rekordnom roku izgradio niz kuća od ukupno 100 stanova.¹¹² Nedaleko od „Badelove“ tvornice u Fažani 1978. podiglo se novo malo stambeno naselje koje je bilo sačinjeno od dvije zgrade po četiri stana. Osam novoizgrađenih stanova također je bilo u društvenom vlasništvu te su u njih su uselili radnici Uprave otočja Brijuni. Ove su zgrade

¹⁰⁹ *Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989., 77.

¹¹⁰ „Riječ imaju: radnici „Danila Štampalije“ i „Vrane“, *Slobodna Dalmacija*, 5. 01. 1974., 3.

¹¹¹ *Naselja, stanovi i osobe u njima prema vrsti stana i godini izgradnje*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1981.

¹¹² „Prototipovi jeftinih stanova“, *Glas Istre*, 12.04.1977., 5.

predstavljale drugu etapu društvene izgradnje stanova u nizu.¹¹³ Godine 1980. pulska radna jedinica Građevinske radne organizacije „Jadran“ iz Rijeke podigla je u Fažani, nedaleko od škole, stambenu zgradu s 20 stanova. Stanovi su bili namijenjeni radnicima RSUP-a Valbandon, SUP-a Pula, Uprave otočja Brijuni i radnicima „Arenaturista“.¹¹⁴ Godine 1983. useljeno je u Fažani 12 novih stanova koje su izgradili ondašnje radne organizacije. Iste godine još su 44 stana bila u izgradnji, međutim oni su bili namijenjeni tržištu.¹¹⁵ Riječki „Jadran“ bio je i 1985. glavni izvođač radova novogradnje u Fažani s 44 stana.¹¹⁶ Dvije godine kasnije završena je još jedna nova stambena zgrada s 20 stanova koji su bili namijenjeni radnicima „Uljanika“.¹¹⁷ Zanimljivo je kako je to bila prva stambena zgrada namijenjena Fažancima koji rade u Puli (u ovome slučaju u brodogradilištu „Uljanik“), a gotovo deset godina ranije želja Fažanaca, posebno onih koji tada još nisu imali stan, bila je da veće pulske radne organizacije u kojima su bili zaposleni Fažanci upravo u Fažani podignu nove društvene stanove (kao što su već 1978. činili u susjednom Vodnjaju).¹¹⁸

Iako navedeni primjeri iz Biograda svjedoče promjeni života onih koji su dobili društveni stan, to se mjesto ipak razvilo gradnjom stambenih objekata u privatnom vlasništvu. Po tome se i najviše razlikuje od Fažane. Na predjelu „Jaza“ u Biogradu u rujnu 1976. izgrađena su 42 stana namijenjena za prodaju. Prizemlje je bio predviđeno za poslovne objekte koju su se trebali zakupiti ili su ih već bile zakupile određene radne organizacije. Primjerice, dio prostora zakupilo je trgovinsko poduzeće „Dalma“ koji je poslovni prostor uredio u vidu modernog opskrbnog centra.¹¹⁹ Godinu dana kasnije, u Biogradu je s izgradnjom dovršen novi stambeni objekt s 42 stana. Međutim, unatoč tome što je izgradnja bila gotova, stanovnici nisu mogli useliti u svoje stanove ni pola godine nakon izgradnje. Svi su stanovi prije završetka gradnje bili rasprodani, baš kao i

¹¹³ „Plinobeton ponovno u Fažani“, *Glas Istre*, 20.09.1978., 4.

¹¹⁴ „Gradi se 20 društvenih stanova“, *Glas Istre*, 29.05.1980., 4.

¹¹⁵ „Fažana – kopnena vrata Briona“, *Glas Istre*, 7.03.1984., 5.

¹¹⁶ „Novi stanovi u Fažani“, *Glas Istre*, 20.02.1985., 4.

¹¹⁷ „Stanovi početkom srpnja“, *Glas Istre*, 24.03.1987., 4.

¹¹⁸ „Ambicije i problemi Fažane“, *Glas Istre*, 17./18.06.1978., 12.

¹¹⁹ „Biograd: Grade se 42 stana i prodajni prostor“, *Slobodna Dalmacija*, 9.09.1976., 4.

poslovni prostori u prizemlju.¹²⁰ Vizura Biograda najviše se promijenila izgradnjom modernog poslovno-stambenog objekta „Obala“ čija je izgradnja započela u siječnju 1988. godine. Zgrada se sastojala najviše od poslovnih prostora, a sadržavala je i novu modernu tržnicu. Najveći prostor imale su splitske radne organizacije „Dalma“ i „Nova zora“. Tu se nalazilo i predstavništvo „Jadrolinije“, lučka kapetanija, salon za vjenčаницe, cvjećarna, mesnica, foto-atelje, a najviše privatnih prostora zakupili su kafići koji su se nalazili u prizemlju zgrade. Gornje etaže bile su namijenjene za 22 društvena stana.¹²¹ Iako je izgradnja stanova i poslovnih prostora u centru Biograda izazvala polemike i peticije, činjenica je da su zahvaljujući ovoj gradnji uspješno riješena pitanja oborinskih voda i kanalizacije, te vodoopskrbe i telefonske mreže u najužem centru grada.¹²²

Svako domaćinstvo Fažane i Biograda na Moru imalo je u svojim stanovima razna potrošna dobra kao prikaz životnog standarda. Također, treba uzeti u obzir da je riječ o turističkim predjelima (posebice Biograd), koji su asortiman potrošnih dobara proširivali nabavljajući dodatne sudopere i bojlere te ugrađujući dodatne kupaonice i zahode. Godine 1981. vodovod, kanalizaciju i električnu struju u Biogradu je imao 1251 stan, dok su u Fažani sve to imala 572 stana. Kupaonicu je u Biogradu imalo 1089 stanova, a zahod na ispiranje 1184. U Fažani je kupaonicu je imalo 482 stana, dok je zahod na ispiranje 532. Uzme li se u obzir ukupan broj stanova, razlika između opremljenosti stanova 1981. bila je zaista minimalna, međutim Biograd u opremljenosti doma prednjaci.¹²³ Po pitanju opremljenosti doma, televizor je bio većini središnji izvor kućne zabave i bez njega suvremena svakodnevica ubrzo je postala nezamislivom.¹²⁴ U priobalju se primao televizijski signal iz Italije¹²⁵, stoga ne čudi da su upravo talijanski kanali, bili način odmora i zabave za mještane Fažane i Biograda. U 1968. godini, radio je imao 441 stanovnik Fažane, dok je televizor imalo 304 stanovnika.¹²⁶ Dakle, u

¹²⁰ „Stanari ne mogu u stanove“, *Slobodna Dalmacija*, 21. 12. 1977., 6.

¹²¹ „Biograd mijenja lik“, *Slobodna Dalmacija*, 24.04.1988., 8.

¹²² „Cvjećarnice u uvali Jaz“, *Slobodna Dalmacija*, 29.04.1988., 10.

¹²³ *Naselja i stanovi prema opremljenosti*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1981.

¹²⁴ Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, 180.

¹²⁵ Isto, 182.

¹²⁶ *Plan društvenog-ekonomskog razvoja općine Pula za razdoblje od 1986. do 1990.*, Studij ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“ Pula, Pula, 1986.

prosijeku na jedan TV aparat dolazilo je 7,69 stanovnika Fažane. Budući da je životni standard bio u stalnome rastu, broj televizora iz godine u godinu bivao je sve veći. U čitavoj biogradskoj općini 1973. bilo je sveukupno 2274 radija i 1570 televizora – odnosno 11,3 stanovnika bila su na jedan televizijski aparat.¹²⁷ Deset godina kasnije, 1983., sveukupno je bilo 1968 pretplatnika za televiziju, što je bilo 8,2 stanovnika na jedan televizijski aparat.¹²⁸ Na republičkoj razini 1968. bilo je 12,1 stanovnika na jedan televizijski aparat, 1973. 7,08, dok je 1981. bilo 4,6 stanovnika na jedan televizijski aparat.¹²⁹ Dakle, 1968. prema broju televizijskih pretplatnika na broj stanovnika Fažana je bila iznad republičkog prosjeka, dok je Biograd 1973., kao i 1983. bio ispod republičkog prosjeka.

2.5. Društveni i kulturno-zabavni život

U kontekstu društvenog i kulturno-zabavnog života veoma bitan bio je razvoj kulturnih djelatnosti. Razvijala se glazbena, radijska i filmska djelatnost, kao i amaterizam u tim područjima, a sve radi organizacije provođenja slobodnog vremena mladih i ostalih mještana Fažane i Biograda.

Film i kinematografija bili su izravni činitelji modernizacije i napretka. Shvaćanje o uklopljenosti filma u industrijsko-modernizacijski pokret dobilo je snažan državni iskaz već u samim počecima jugoslavenskog socijalizma. Tada je razvoj filma zakonskim dekretom uključen u prvi petogodišnji plan, kojim je trebalo industrijalizirati i modernizirati Jugoslaviju. Kao dio programa industrijskog razvoja, zemlju je trebalo „kinoficirati“ (tj. izgraditi tehnički opremljenu kinomrežu koja će prekriti državu), utemeljiti proizvodne studije (državna filmska poduzeća u svakoj republici) te nadzirano specijalizirati proizvodnju. Prosvjetiteljski postulati nove socijalističke vlasti su uz krilaticu „Tehnika narodu!“ navodile na to da filmsku tehniku učine dostupnom svima, tj. i

¹²⁷ SGD, 1974., 206.

¹²⁸ SGD, 1984., 310.

¹²⁹ Prosječna vrijednost uzeta je prema broju televizijskih pretplatnika 1968., 1973. i 1983. i broju stanovnika 1961., 1971. i 1981. *Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989., 40, 388.

amaterima, pa da se filmski amaterizam (podjednako kao i onaj dječji) uklopi u razgranat sustav Narodne tehnike, zajedno s npr. radioamaterizmom.¹³⁰ Mnogi mještani Fažane i Biograda, te njihovi gosti, svoje slobodno vrijeme provodili su u kinima.

Tijekom šezdesetih Biograd je bio jedino općinsko središte u Dalmaciji gdje završetkom turističke sezone završava i sezona filmova. Razlog tome je bio jednostavan: nije bilo kino-dvorane. U ljetnim mjesecima filmovi su se prikazivali u dvorištu kraj hotela „Ilirija“, međutim lokalno stanovništvo na takvim projekcijama postalo je nepoželjno da ne bi ometali mir hotelskim gostima. Kako bi se takav problem riješio, odmaralište beogradske općine Stari grad svake je večeri prilagodilo vlastiti restoran u kino. Ipak, takvo improvizirano kino bilo je suviše malo da primi sve koji su željeli pogledati film. Gužva je bila svakodnevna pojava jer i oni koji su imali ulaznicu nisu bili sigurni da će dobiti mjesto – „sjedišta nisu bila numerirana, a besplatnih gledalaca se svugdje nađe“.¹³¹ To se mijenja kada početkom sedamdesetih, u sklopu novootvorenog Narodnog sveučilišta, Biograd dobiva kino dvoranu. Komunalni fond Biograda kupio je u studenom 1971. zgradu bivšeg zadružnog doma koja se preuredila za društvene i kulturne potrebe mjesta. Uredila se velika dvorana za kino, kazalište i druge kulturno-zabavne i društvene aktivnosti u okviru Narodnog sveučilišta. Pored toga, u zgradi se nalazio i poseban prostor za obrazovanje odraslih.¹³² Primjerice, 1977. godine u Narodnom sveučilištu održano je 12 seminara koje je odslušalo 450 polaznika.¹³³

Tako je Biograd imao „Zimsko kino“ unutar Narodnog sveučilišta i vanjsko „Ljetno kino“. U razdoblju od 1970. do 1974. „Zimsko kino“ nudilo je 774 sjedala.¹³⁴ Godine 1977. „Ljetno kino“ i „Zimsko kino“ činili su kapacitet od sveukupno 1178 sjedala, te je te godine održano ukupno 400 projekcija, od čega 80 domaćeg filma. Da je strani film Biograđanima bio zanimljiviji govori i činjenica da je od sveukupno 91 tisuću posjetilaca na kino-projekcijama tijekom 1977., samo 18 tisuća bilo na projekcijama domaćeg filma.

¹³⁰ Turković, Hrvoje, „Film kao znak i sudionik modernizacije“, *Hrvatski filmski ljetopis*, 17, 2011., 110.

¹³¹ „Gledaju filmove samo ljeti“, *Slobodna Dalmacija*, 5.10.1965., 4.

¹³² „Preuređenje zadružnog doma u Biogradu“, *Slobodna Dalmacija*, 19.11.1971., 3.

¹³³ *SGD*, 1978., 348.

¹³⁴ *SGD*, 1975., 206.

Ipak, tome treba pridodati da je Biograd bio popularna destinacija među stranim turistima, od kojih su mnogi išli na projekcije stranih filmova u „Ljetno kino“.¹³⁵ Strani film bio je popularan i 1980. kada je prikazano ukupno 477 filmova, od toga samo 51 iz jugoslavenske kinematografije.¹³⁶ Isto je bilo i u ostalim godinama 1980-ih. Primjerice, 1986. biogradska su kina nudila 1486 sjedala u kojima je filmove te godine pogledalo sveukupno 173 tisuće gostiju. Od toga, samo 28 tisuća došli su gledati domaći film, dok je ostatak dolazio na strane projekcije. Te je godine bilo prikazano 813 filmova, od čega 67 domaćih.¹³⁷ Dvorana Narodnog sveučilišta, odnosno „Zimsko kino“, služila je, osim za kinopredstave, i za povremena kazališna gostovanja, za nastupe folklornih skupina i sastanke mjesne vlasti. Ljetno je kino, sve do gradnje otvorenog bazena u osamdesetima, bilo i mjesto ljetnih gostovanja estradnih zvijezda s područja čitave Jugoslavije. U zlatnim godinama kina, kada nova tehnologija gledanja filmova još nije bila ni poznata, za oba se biogradska kina tražila karta više, a čekanje u gotovo kilometarskom redu znalo je – posebno za zvučne filmske projekcije – potrajati satima. Odlasci u kino bili su i usko povezani s različitim vještinama bez kupljene ulaznice. Nerijetko je to bilo „na kartu“ dječje sročene zamolbe „šjoru koji cipa karte“ da pusti djecu „jer mista ima, a ako nema sidit ćemo na skalama“, a još češće se to rješavalo penjanjem po borovima i ateriranjem u prostor kina.¹³⁸

Fažanci su od 3. do 7. lipnja 1970. imali priliku odgledati „Bitku na Neretvi“ prije samoga prikazivanja filma na Festivalu jugoslavenskog igranog filma u Puli. Takvo ranije prikazivanje rezultiralo je i priljevom pulske publike te je to prvi film koji se toliko dana zadržao na repertoaru u Fažani. Festivalске su propozicije, prema tome, jedno a život ponekad zahtjeva sasvim drugo. Pogotovo kada se dogodio ovakav fenomen – kao što je Bulajićev film – koji se nije mogao svrstati u pravila Festivala kako se domaći film prije projekcije u Areni ne smije prikazivati u pulskim kinima.¹³⁹ Fažana je imala kino sa suvremenom dvoranom u kojoj su se prikazivali i mnogi drugi filmovi s pulskog

¹³⁵ SGD, 1978., 353.

¹³⁶ SGD, 1981., 371.

¹³⁷ SGD, 1987., 353.

¹³⁸ Čoralić, Lovorka, „Biograd – centar Jadrana“, *Hrvatska revija*, 2, 2008., 88.

¹³⁹ „Bulajićev film u Fažani i Vodnjanu“, *Glas Istre*, 28.04.1970., 4.

festivala.¹⁴⁰ U osamdesetima društveni dom u kojemu je bila kino dvorana konačno je oživio te je nudio program kakva mu je bila i namjena. U kino-dvorani redovno su se prikazivali najnoviji filmovi, a dvorana je služila i za razne kulturno-zabavne manifestacije, poput dječjeg maskenbala kojeg je redovno organizirao aktiv SSOH Fažana.¹⁴¹

Popratni programi Političke škole SSOH u Fažani bili je od iznimne važnosti za društveno-kulturni život ovoga mjesta. U radu Političke škole 1972. 700 omladinaca i omladinki polazilo je nastavu u nekoliko tečajeva i drugih oblika nastavnih aktivnosti. Između ostalog, omladinci su se afirmirali i kao radio-amateri na satovima o radio-tehnici, koje su u okviru rada Političke škole organizirali Savez omladine i Narodna tehnika.¹⁴² U programu su važno mjesto imale i kulturno-zabavne manifestacije. Polaznici su prisustvovali u projekciji više filmova u Fažani i u krugu škole te bili gosti na plesnim večerima.¹⁴³ U toku 1973. otvorena je u Fažani i prva ljetna filmska škola koju je organizirao festivalski odbor Međuklupskog i autorskog festivala amaterskog filma (MAFAF) u suradnji s Kino-savezom Hrvatske i Političkom školom. Svečanom otvorenju u Fažani nazočio je veliki broj društvenih, filmskih te kulturnih radnika te 48 polaznika škole iz svih republika izuzev Slovenije. Nakon svečanog otvorenja, povodom 60. obljetnice rođenja redatelja Fedora Hanžekovića, prikazan je film „Bakonja fra Brne“.¹⁴⁴ Osim slušanja predavanja u omladinskoj školi, svi mladi polaznici ondje su bili radi stjecanja novih vještina i druženja. Stoga su neizostavan dio boravka bili izleti, večernje zabave, rock koncerti, filmske projekcije, sportski turniri te fotografski, ronilački i drugi tečajevi. Bilo je i spontanih druženja s mještanima, a gosti odmarališta su se s mještanima također susretali navečer na terasama u krugu većih odmarališta ili u samoj Fažani.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 2014., 180.

¹⁴¹ „Maskenbal u Fažani“, *Glas Istre*, 22.02.1985., 5.

¹⁴² „Mladi radio-amateri“, *Glas Istre*, 3.10.1972., 4.

¹⁴³ „I kulturno-zabavne djelatnosti“, *Glas Istre*, 20.06.1972., 4.

¹⁴⁴ „Otvorena prva ljetna filmska škola“, *Glas Istre*, 19.07.1973., 1.

¹⁴⁵ Duda, Igor, „Socijalni turizam i socijalizam: slučaj Fažana“, *Zbornik javnih predavanja*, 3, ur. Maja Cerić, Državni arhiv u Pazinu, Pazin, 2015, 57.

Osim odlaska u kino, mještani Biograda i Fažane svoje su slobodno vrijeme mogli provoditi i na druge načine, onoliko koliko su im mjesta to pružala. Biograđani su se mogli provoditi u jednoj od nekoliko gostionica koje su se nalazile u gradu ili u plovećem baru „Cuty Sark“, koji je do kasnih sati radio i kao jedina *pizzeria* u to vrijeme u mjestu. Ukoliko se isključi televizija, koja je veliki broj mještana prikovala uz mali ekran, pojedinci (ponajviše mladi) nisu imali previše izbora što raditi u gradu, budući da doma kulture, doma omladine ili nekog kulturnog-umjetničkog društva nije bilo. Stoga, više je nego očito da je Biograd imao problem prostora u kojima bi se okupljali mladi. Također, postojala su i sportska društva, poput NK „Primorac“, vaterpolista i rukometaša, međutim iako su svi oni okupljali znatan broj i mladih i starijih, ni jedan od spomenutih klubova nije imao svoj prostor. Djelovalo je u gradu i sportsko-ribolovno društvo „Podlanica“, lovačko društvo, pjevački zbor, a duže vremena je djelovao i radio-klub „Biograd“. Problem prostora mogao se lako riješiti da mnogobrojni biogradski hoteli i odmarališta zimi nisu bili „pod ključem“. Primjerice, stari hotel „Europa“, hotelskog poduzeća „Ilirija“, godinama je bio prazan, iako je Općinska konferencija SSO Biograda ponudila „Iliriji“ program prema kojemu bi se prostorije hotela iskoristile za razne kulturno-zabavne i druge sadržaje. Hotel je nekoliko godina ranije dan omladini te je u njemu odmah otvoren disko-klub. Međutim, stara „Europa“ pretvorila se u sve drugo osim u ugodan kutak za mlade – „sviralo se do kasnih sati, pilo se i galamilo“. Poučeni lošim iskustvom u „Iliriji“ nisu htjeli dati hotel ponovno na korištenje mladima. Po svemu sudeći, samo je Narodno sveučilište obavljalo funkciju nosioca kulturnih zbivanja.¹⁴⁶

Prema pisanju Melite Perković, u kolektivnom sjećanju mještana Fažane, kao prvo okupljalište zapamćen je restoran otvorenog tipa koji je otvoren uz hotel, a bio je u vlasništvu Uprave otočja Brijuni. Restoran se pamti po novogodišnjim dočecima, po pauzama obiteljskih nedjeljnih šetnji uz obaveznu Cocktu ili „pašaretu“ te svakodnevnih obroka koji su se putem preplate i bonova donosili iz restorana na kućne stolove.¹⁴⁷ Kulturno-zabavni život Fažane početkom 1970-ih svodio se na nekoliko plesova tjedno, na pozornici ljetnog kina. Dom kulture koji je trebao biti centar kulturno-zabavnog života,

¹⁴⁶ „Zima u znaku dosade“, *Slobodna Dalmacija*, 24.01.1976., 6.

¹⁴⁷ Perković, Melita, „Od Kupelwisera do male ribarske akademije“, *Fažanski libar*, vol. II., ur. Mirko Urošević, Fažana, 2007., 55.

u prvoj polovici sedamdesetih godina imao je gubitke u milijunima dinara te je čekao sanaciju.¹⁴⁸ Fažanke su sudjelovale i u lokalnom izboru za „Miss općine Pula“ – izboru za najljepšu djevojku iz pulske općine. Natjecanje je organiziralo Turističko društvo i Talijanski klub kulture iz Galižane gdje se izbor 1970. i održao. Među petnaest kandidatkinja koje su bile izabrane u mjesnim centrima i selima bile su i predstavnice gradskog područja koje su bile izabrane na priredbi u pulskom Omladinskom domu „Uljanik“.¹⁴⁹ Upravo je Pula bila bitna u kulturnom i društvenom životu mladih iz Fažane. Nezadovoljni ponudom koje im mjesto pruža, posebice zimi, nerijetko se po zabavu odlazilo u Pulu. Fažana je bila povezana s Pulom autobusom, međutim „Fažanci, osobito mladi ljudi, tuže se da navečer posljednji autobus iz Pule odlazi prerano, u 21.20 sati, pa ne mogu duže ostati na raznim priredbama i zabavama u glavnom gradu Istre“.¹⁵⁰ Od 1974. u Fažani se svako ljeto održavala turistička manifestacija „Fešta od sardela“. Iako prve godine nije bila adekvatno reklamirana, na rivi se okupilo oko tri tisuće ljudi željnih ribe i zabave. Zadovoljni ponuđenim programom te izborom jela i pića, gosti su mogli uživati u nizu zanimljivih natjecanja te glazbeno-zabavnom programu uz „Dubrovačke trubadure“. Uzimajući u obzir mladost i neiskustvo ondašnjih aktivista Mjesne zajednice prva „Fešta od sardela“ uspjela je iznad svih očekivanja te postala tradicijom koja je iz sezonu u sezonu na ovaj dan mamila sve veći broj turista koji su boravili i izvan odmarališta.¹⁵¹ U osamdesetima je ovu manifestaciju posjećivalo je i na desetke tisuća gostiju. S godinama se i sam sadržaj mijenjao, stoga je deseta, jubilara fešta nudila i prikazivanje crtanih filmova za najmlađe te se kulturno-zabavni program odvijao na dvije pozornice na kojima su nastupali mnogi estradni umjetnici. Pored ugostiteljskih usluga koje su pružale RO „Arenaturist“ i „Puljanka“ bilo je i privatnih ugostitelja.¹⁵²

U Fažani su organizirani i razni tečajevi za ondašnje školarce, poput onog za radio-amatere. Nakon što je pri fažanskoj osnovnoj školi 1985. održan tečaj za radio-amatere, svi učenici koji su položili tečaj bili su osposobljeni za rad na samostalnoj

¹⁴⁸ „Fažanske boljke“, *Glas Istre*, 3.09.1974., 4.

¹⁴⁹ „Mis općine Pula“, *Glas Istre*, 16.07.1970, 4.

¹⁵⁰ „Ambicije i problemi Fažane“, *Glas Istre*, 17./18.06.1978., 12.

¹⁵¹ „Uspjela fešta od sardela“, *Glas Istre*, 19.08.1974., 5.

¹⁵² „Sadržajnika Fešta od sardela“, *Glas Istre*, 23.07.1984., 6.

klupskoj radio-stanici te su se priključili radu Radio-kluba iz Pule. Novi radio-amateri oživjeli su i rad u svojoj sredini.¹⁵³ Nešto aktivniji u radio-amaterizmu, ali i profesionalnom radio programu bio je Biograd. Ne baš snažna radio-stanica bila je dovoljno jaka da ispuni svoju ulogu glavnog sredstva informiranja na području općine. Biograd nije imao svoj list ili tjednik, stoga je sav posao informiranja preuzela ova radio-stanica, odnosno ljudi koji su radili u njoj. U četiri sata programa emitirale su se dva puta vijesti, dok je ostatak bio rezerviran za glazbene, dječje i omladinske emisije te za razne aktualne društveno-političke, kulturne i ostale teme. Lokalna stanica radila je u okviru Narodnog sveučilišta gdje je bila smještena.¹⁵⁴ Biograđani su imali i svoj Radio-klub „Biograd“, osnovan 1972. kao dio osnovne organizacije Saveza radio-amatera Hrvatske. Razvijali su svoje djelatnosti u raznim poljima rada u okviru elektronike i radio-tehnike. Radio-klub također je radio na ideološko-političkom „odgajanju“ svojih članova, stvarajući od njih „graditelje socijalizma“. Cilj je bio da među svojim članovima, omladinom i ostalim građanima razviju što veće zanimanje za elektroniku i radio-tehniku. Svojim radom stvorili su kolektiv sposobnih radioamatera.¹⁵⁵

U razdoblju od 4. srpnja do 15. kolovoza 1980. održala se u Biogradu emisija Televizije Zagreb iz serije „Jadranski susreti 1980.“. Priredbe, odnosno natjecanja momčadi jadranskih turističkih mjesta, održavale su se petkom te ih je sve direktno i u boji od Televizije Zagreb preuzimala jugoslavenska televizijska mreža. Biograd je izabran za domaćina i suorganizatora iz dva razloga: imao je uspješnu povijest organizacije „Jadranskih susreta“ iz 1972. te je pružao najpogodnije mogućnosti za organizaciju spektakla ovakve vrste. „Jadranski susreti 1980.“ imali su ovdje veliko značenje jer su se velika financijska sredstva uložila u grad kako bi se pripremio za manifestaciju. Također, osim spomenute dugoročne koristi, manifestacija je u grad privukla veliki broj domaćih i inozemnih gostiju te ih je potaknula da produže svoj boravak. Značajno je porastao promet u ugostiteljstvu i trgovini, te je sve to imalo veliki značaj za uspjeh ljetne sezone na koju su se već počele odražavati sve negativne

¹⁵³ „Novi radio-operateri za fažanski klub“, *Glas Istre*, 23.04.1985., 4.

¹⁵⁴ „Dragi slušaoci, dobar dan!“, *Slobodna Dalmacija*, 10.02.1976., 6.

¹⁵⁵ Državni arhiv u Zadru(HR-DAZD)-416, Općinski komitet SSOH Biograd, Radio-klub „Biograd“ Arhiva, Pravila radio-kluba „Biograd“ Biograd na Moru, 11.10.1972.

posljedice europske ekonomske krize i domaće usporene potrošnje.¹⁵⁶ Manifestacija „Jadranskih susreta“ bila je popraćena raznovrsnim kulturno-zabavnim programom, a za samu zabavu pobrinule najvećih zvijezde. Kao gost na večeri otvorenja susreta nastupila je pjevačica zabavne glazbe Tereza Kesovija. Nekoliko večeri kasnije nastupio je sastav „Novi fosili“, zajedno s gostujućom grupom baleta „Mačkice“ iz Beograda. U sklopu manifestacije nastupao je i Mišo Kovač s ansamblom iz Zagreba, zatim Meri Cetinić, Ibrica Jusić i razna kulturna-umjetnička društva s prostora čitave Jugoslavije koji su svoje koncerte i programe izvodili na ljetnoj pozornici.¹⁵⁷ Niz emisija „Jadranski susreti“ time je nastavio svoju tradiciju zbližavanja ljudi iz malih mjesta s jadranske obale, no treba uzeti u obzir kako je emisija bila zanimljiva zabava i televizijskim gledateljima.

¹⁵⁶ HR-DAZD-407, Turističko poduzeće „Soline“, Turističko društvo „Solineturist“ Biograd 1953. – 1981., *Jadranski susreti 1972/1980.*, „Jadranski susreti 1980.“ u Biogradu na Moru, 29.05.1980.

¹⁵⁷ HR-DAZD-407, Turističko poduzeće Soline, Turističko društvo „Solineturist“ Biograd 1953. – 1981., *Jadranski susreti 1972/1980.*, „Kalendar priredba na pozornici Jadranskih susreta Biograd na Moru“, 28.06.1980.

3. INDUSTRIJA

3.1. Tvornica mreža „Danilo Štampalija“

Tvornica mreže „Danilo Štampalija“ u Biogradu na Moru svoju povijest vuče još od 1927. godine. Tada je u Zadru osnovano malo poduzeće u čijem se sastavu nalazila i tvornica za proizvodnju ribarskog konca i ribarskih mreža. Pogon se 1962. izdvaja se od zadarskog poduzeća, te je u ožujku 1963. u Biogradu formirano samostalno poduzeće pod imenom Tvornica mreža „Danilo Štampalija“. Do tada na području biogradske općine nije bilo industrijske proizvodnje.¹⁵⁸ Tvornica je 1965. zapošljavala oko 250 radnika i radnice, mahom mladih seoskih djevojaka iz okolice Biograda. Nove privredne mjere iz 1965. tvornici nisu donijele teškoće, što govori o dobrom poslovanju. Ipak, modernizacija tvornice bila je nužna. Kako tvornica ni biogradska općina za to nisu imale sredstava u fondovima za daljnji razvoj tvornice, pravo rješenje pronalazilo se u integraciji. Iako je prije odcjepljena od zadarskog tekstilnog giganta „Boris Kidrič“ tvornica poslovala dobro i ribarskim mrežama opskrbljivala neke zemlje Bliskog Istoka, Grčku, Tursku i Italiju, 1965. je jedva zadovoljavala domaću potražnju. Izvozile su se samo neznatne količine proizvoda u Ganu. Međutim, to nije značilo da interes inozemnih kupaca nije bio velik. Zbog dobre kvalitete tražilo ih se i u mnogim drugim zemljama. Ipak, koristi od toga nije bilo iz jednostavnog razloga – nije im se moglo udovoljiti.¹⁵⁹

Kako bi što bolje poslovala, tvornica je 1970. nabavila najmodernije strojeve za proizvodnju mrežaste sintetičke ambalaže te je na taj način proširila proizvodnju. Tada su u proizvodni program uvedene vreće raznih boja i dimenzija, rukavice za zaštitu i druge namjene. Istovremeno je započela proizvodnja elastičnih sintetičkih rukavica namijenjenih mesnoj industriji. Ova tvornica je jedina u Jugoslaviji proizvodila vreće iz monofila. Početkom 1970-ih u tvornici se nalazio popriličan broj radnika bez osnovne naobrazbe. Pa i unatoč višestrukim naporima Narodnog sveučilišta u Biogradu da s

¹⁵⁸ Rudić, Mirko, Vulelija, Iris, Toth, Ivan, „Tvornica mreža „Danilo Štampalija“ Biograd na moru“, *Ribarstvo*, 25, 5, 1974., 109.

¹⁵⁹ „U potrazi za statusom“, *Slobodna Dalmacija*, 17.09.1965., 3.

radnim organizacijama, pa tako i Tvornicom mreža, ugovori doškolovanje njihovih radnika, do realizacije nije došlo. Radne organizacije trebale su izdvojiti sredstva za takve potrebe jer radnik koji nije završio osnovnu školu nije imao niti mogućnosti napredovanja na poslu.¹⁶⁰ Istovremeno tvornica je realizirala obimni plan modernizacije i rekonstrukcije postojećih proizvodnih kapaciteta. Novi pogoni trebali su proizvoditi oko 700 tona konca, neophodnog za izradu ribarskih mreža za slatkovodno i morsko ribarstvo, lovstvo, građevinarstvo i za proizvodnju mrežaste ambalaže. Također, biogradska tvornica je proširila svoj asortiman i proizvodnjom vrlo tražene mrežaste ambalaže za voće. U to vrijeme se u Biogradu proizvodilo više od 10 milijuna komada mrežastih vreća. Pripremala se i proizvodnja ženskih mrežastih čarapa, mrežastog platna za ljetne košulje i majice te mrežastih rukavica za radnike u mesnoj industriji.¹⁶¹

Unatoč modernizaciji novim strojevima i kvalifikacijom radnika, tvornica je u drugoj polovici sedamdesetih poslovala s gubicima. Iako su se radnici našli u bezizlaznoj situaciji i u stečajnom postupku, nisu se predali. Uz mjesečnu plaću u iznosu od svega 1.700 dinara svi su oni ostali na svojim radnim mjestima. Zahvaljujući angažmanu biogradskih društveno-političkih organizacija, a posebice Općinskog komiteta SKH, formirana je nova uprava tvornice i osigurani su minimalni uvjeti za radte je iskorištenost proizvodnih kapaciteta naglo porasla. I ono najvažnije, sva je roba našla put do kupca. Porasle su i plaće i to ovisno o stvarnom sudjelovanju svakog od radnika u stvaranju dohotka. Istodobno, započelo je i otvaranje „Danila Štampalije“ prema sličnim proizvodnim organizacijama u Jugoslaviji. Primjerice, u suradnji s beogradskim IMT-om postavljena je protugradna mreža nad rasadničkim kompleksom u Lazarevcu. Sa „Saniteksom“ iz Velike Kladuše započela je zajednička proizvodnja zavoja, a sa zadarskom „Otočankom“ pripremalo se organiziranje zajedničkog razvojnog sektora i komercijalne službe. Dvije susjedne tvornice zajedno su prezentirale svoje proizvode na Zagrebačkom velesajmu. Sa šibenskim „Poliplastom“ biogradska tvornica nastojala je izgraditi odnose proizvodnog nadopunjavanja, dok je sa zadarskim „Borisom Kidričem“ željela dugoročniju suradnju u proizvodnji pamučnih prediva. Radnici „Danila Štampalije“ ugovorili su i sa zagrebačkim „Ribomaterijalom“ plasman svojih proizvoda

¹⁶⁰ „Što je s obrazovanjem odraslih?“, *Slobodna Dalmacija*, 23.02.1971., 5.

¹⁶¹ „Uz ribarske mreže i mrežasta ambalaža“, *Slobodna Dalmacija*, 21.08.1970., 5.

na inozemno i domaće tržište. Sumira li se rad tvornice mreža i ribarskog konca može se zaključiti da je bila na pravom putu oporavka.¹⁶²

Međutim, krajem sedamdesetih još uvijek nije bilo oporavka na vidiku. Turisti koji su se kupali i sunčali na biogradskim plažama sigurno nisu primijetili sve veću krizu u tvornici. Ova industrijska organizacija 1979. imala je 450 radnika, koji su činili jednu četvrtinu ukupno zaposlenih u gospodarstvu te općine. Pognut pod težinom financijskih obaveza koje nije bio u stanju podmiriti, taj je kolektiv iz godine u godinu iskazivao poslovne gubitke. Sve se više počelo pričati o likvidaciji tvornice, a u prilog likvidaciji izrađen je i *Sankciono-razvojni program* za 1979. i 1980. godinu. Međutim, postavljalo se pitanje – što nakon likvidacije? Nejaka biogradska privreda nije mogla zaposliti ni neznatan dio radnika svojega jedinog industrijskog pogona. Time su se ostavljale dvije mogućnosti: ili će 450 radnika ostati nezbrinuto ili će nakon likvidacije tvornica ponovno oživjeti, ali pod drugim nazivom i neopterećena obavezama. Problem u slučaju likvidacije bio bi u tome koje radnike primiti na posao, a koje proglasiti tehnološkim viškom. Zbog toga, odluka o likvidaciji Tvornice mreža mogla je Biogradu i biogradskom društvu nanijeti nepopravljivu štetu. Stav većine radnika bio je poznat – bili su za korekciju, a ne likvidaciju. Smatrali su da bi reorganizacijom i dubokom analizom uzroka lošeg poslovanja uspjeli zadržati svoja radna mjesta i dovesti tvornicu na bolji put.¹⁶³

Upravo su radnici bili ti koji su tvornicu izvukli iz krize duge gotovo jedno desetljeće, te je spasili od likvidacije, ali i novog preuzimanja. Zahvaljujući vlastitim inovacijskim rješenjima, tvornica je krajem sedamdesetih isplivala iz gubitka. Radnici su radili na unapređivanju novih tipova ribolovnih alata te su 1977. osvojili brončanu, 1978. i 1979. zlatnu i srebrnu, a 1980. zlatnu „RAST JU“ plaketu na izložbi pronalazača u Rijeci. Glavni ciljevi za naredno razdoblje ostali su isti: unapređivanje novih tipova ribolovnih alata jer je plan razvoja u tvornici bio prvenstveno okrenut proizvodnji tih alata i svih vrsta mreža. Nova tzv. „polulebdeća koća“ već je bila ispitana od ribara i

¹⁶² „Na putu ozdravljenja“, *Slobodna Dalmacija*, 12.10.1976., 4.

¹⁶³ „U mreži dugova“, *Slobodna Dalmacija*, 15.06.1979., 2.

stručnjaka u „Mirni“ iz Rovinja gdje je novi biogradski patent ostavio radnike ugodno iznenađenima. Zahvaljujući tome otpao je uvoz te se uštedjelo na devizama.¹⁶⁴

Vrhunac proizvodnje tvornica prolazi u drugoj polovici 1980-ih. Tada doživljava i svoje najbolje dane u ovome razdoblju. I dalje je bila vodeća na jugoslavenskom prostoru s proizvodima svih vrsta mreža za slatkovodno i morsko ribarstvo te je 1986. godinu završila uspješno. Tada je proizvedeno za 69 posto više pamučnog konca u odnosu na prethodnu godinu. Ribarskih mreža proizvedeno je isto koliko i prethodne godine.¹⁶⁵ Tvornica je s 360 zaposlenih završila poslovnu 1987. godinu uspješno. Ukupni prihod bio je veći za 90 posto, a dohodak za 107 posto veći nego godinu dana ranije. U prethodnoj godini bilo je zaposleno 12 novih radnika, a toliko ih se zaposlilo i 1988. godine. Najviše pažnje te godine biogradski mrežari poklonili su pripremi novih proizvodnih programa i eksperimentalnoj proizvodnji sportske opreme, posebno za „Slovenijasport“, od čega su se očekivali značajni poslovni rezultati. Dio novih proizvoda plasiralo se u više istočnoeuropskih i afričkih zemalja.¹⁶⁶ Krajem osamdesetih tvornica je bila i dalje jedina tvornica mreža koja je svoje proizvode isporučivala od sjevera do juga Jugoslavije. Primjerice, susret teniskih reprezentacija Jugoslavije i Italije, u *Davis-cupu*, igran je pomoću mreža „Danila Štampalije“. Vrhunski nogometaši, odbojkaši, rukometaši, košarkaši i, posebno, ribari, amateri i profesionalci, veliki su korisnici proizvoda te tvornice iz Biograda. Čak i kreveti za bebe imali su mreže te tvornice. Krajem osamdesetih zbog uspješnosti proizvodnje tvornica se prošla gradnjom nove proizvodne hale. U radnim linijama radile su uglavnom žene koje su u 1988. pripremale mreže za zadarski „CEMAR“, rovinjsku „Mirnu“, zagrebački Institut „Ruđer Bošković“, SOUR „Šibenku“, makedonsku „Prespu“, mostarsku „Apro Hercegovinu“. Osnovna sirovina za većinu njihovih proizvoda bio je poliamid-polister koji se dobivao od dobavljača iz Ljubljane i Prizrena („Yulon“). Budući da je gotovo sve bilo automatizirano, nije bilo potrebe za manualnim radom. Stoga, gotovo svi od 365 zaposlenih, koliko ih je bilo 1988., uglavnom su bili skoncentrirani na nadgledavanje strojeva i kontrolu mreža, a zatim su, prema riječima ondašnjeg direktora, „spretne ženske ruke hitro prelaze

¹⁶⁴ „Mreža puna pronalazaka“, *Slobodna Dalmacija*, 26.11.1980., 6.

¹⁶⁵ „Uspjeh – na mrežama“, *Slobodna Dalmacija*, 21.02.1987., 9.

¹⁶⁶ „Sportska oprema – na pokus“, *Slobodna Dalmacija*, 11.04.1988., 8.

preko gotovih mreža“. Radnice su pregledavale uzlove. Svaki čvor je trebao biti dobro stegnut kako ribarima ne bi pobjegla riba. Ukoliko bi se pronašla strojarska greška ona bi se zakrpala.¹⁶⁷

Tvornica je uspješno izvozila i mreže za kavezni uzgoj na mađarsko tržište. Preko domaćeg izvoznika SUT OOUR „Međunarodni sajam“ iz Subotice, tvornica je do 1988. otpremila 1200 kilograma potrebne količine kaveznih mreža za potrebe „Tehaga“. Na međunarodnom prehrambenom-poljoprivrednom sajmu u Segedinu, na kojem su bili prisutni i proizvođači tvornice mreža „Danilo Štampalija“, dogovorena je nova isporuka kaveznih mreža od 2800 kilograma za potrebe „Tehaga“. Svoju ponudu tvornica je 1989. proširila proizvodnjom mreža koje su imale specijalnu namjenu za zaštitu od cvjetanja mora, zaštitu plaža od meduza, algi i drugih materijala. Prve takve mreže naručio je koparski „Hidrokooper“, prvenstveno radi zaštite plaža u Portorožu, a zatim i u ostatku Slovenskog primorja. Osim spomenutih proizvoda, biogradska tvornica počela je i s proizvodnjom raznih pretpletiva koja su se upotrebljavala kao vjetrobrani za zaštitu od udara vjetra, odrona zemlje i kao sjenici za parkirališta. U sedam proizvodnih hala proizvodile su se danonoćno i vreće za pakiranje poljoprivrednih proizvoda. Osim novih strojeva, nabavljena je i laboratorijska oprema koja je služila za ispitivanje čvrstoće konca, finoće filameta i za ispitivanje broja uvoja.¹⁶⁸

Tvornica mreža „Danilo Štampalija“ preživjela je ratne devedesete, privatizaciju i nove društvene promjene. Ona i danas djeluje kao jedina tvornica mreža u Hrvatskoj. Iako se današnja tvornica ne nalazi u halama iz 1970-tih i 1980-ih, već su nova postrojenja smještena izvan Biograda, modernizacijski procesi u proizvodnji omogućili su dobro poslovanje koje traje preko 90 godina.

3.2. Tvornica likera i bezalkoholnih pića „Badel“ Fažana

Dok su počeci biogradske industrije smješteni u šezdesete godine dvadesetoga stoljeća, fažanska povijest industrije seže još u kraj devetnaestog stoljeća. Ipak,

¹⁶⁷ „Živjeti s mrežama“, *Slobodna Dalmacija*, 11.05.1988., 6.

¹⁶⁸ „Mreže protiv meduza“, *Slobodna Dalmacija*, 12.06.1989., 9

vrhunac industrije Fažana proživljava za vrijeme socijalizma. Sedamdesetih i osamdesetih u Fažani su djelovale dvije tvornice – Tvornica likera i bezalkoholnih pića „Badel“ te Tvornica stakla „Boris Kidrič“. Obje tvornice utjecale su na industrijski identitet grada, koje je po mnogome bio jači od turističkog.

Tvornica likera u Fažani ima prošlost još od 1897. godine kada se u mjestu otvara manja tvornica pod nazivom „Premiata distileria e fabbrica liquori“. Ona je do 1962. djelovala pod različitim nazivima i rukovodstvima, da bi ju konačno 1963. preuzeo „Badel“ iz Zagreba, koji je u to vrijeme provodio procese integracija nekolicine tvornica.¹⁶⁹ U početnom periodu djelovanja „Badela“ u Fažani prvi rezultati bili su skromni – nije se dosegla ni prosječna razina produktivnosti drugih Badelovih pogona. Stoga, kako bi tvornica ostvarila bolje uvjete privređivanja 1967. konačno dobiva svoj zaokruženi proizvodni program. Novi kapaciteti bili su tehnološki napredniji, a nova linija za punjenje gaziranih pića bila je od iznimne važnosti jer se tvornica u Fažani specijalizirala za proizvodnju gaziranih pića, jakih alkoholnih pića u tzv. mini bočicama i sirupa koji su bili jedan od najvažnijih proizvoda tvornice.¹⁷⁰ Novi kapaciteti urodili su plodom te daljnjim ulaganjima u strojeve i radnu snagu tvornica krajem 1970-ih doživljava vrhunac modernizacije. Najveći događaj iz tog perioda zasigurno je otvaranje nove proizvodne hale s kotlovnicom, uređajem za hlađenje vode i postrojenjem za pripremu vode. U novoj hali kapacitet punjenja bio je četiri puta veći. Nova tehnologija, osim veće proizvodnje gaziranih pića i ujednačenije kvalitete, omogućila je „Badelu“ i širenje proizvodnog programa.¹⁷¹ U novoj proizvodnoj hali u potpunosti je bilo omogućeno punjenje novog gaziranog pića – Pepsi Cole. „Badel“ i „Pepsi Cola“ tada su već imali uspješnu tradiciju poslovanja od 1967. kada se u Zagrebu, u Vlaškoj ulici, otvorila punionica, nudeći tako tržištu, uz Cocktu i Naru novi proizvod.¹⁷² Pogon u Fažani bio je osmi u Jugoslaviji za proizvodnju Pepsi Cole te je s onim na zagrebačkom Borongaju u potpunosti zadovoljavao hrvatsko tržište.¹⁷³

¹⁶⁹ Moscarda, Giancarlo, „Gospodarstvo Fažane u 20. stoljeću“, *Fažanski libar*, ur. Mirko Urošević, Općina Fažana, Fažana, 2007., 181 – 182.

¹⁷⁰ „Mladi 'Vinarije' u Istri“, *Badelov list*, br. 7, listopad 1974., 6.

¹⁷¹ „Modernizacija fažanskog Badela“, *Glas Istre*, 07. 03. 1978., 5.

¹⁷² Sabolić, Kruno, gl. ur., *Badel 1862: 140 godina postojanja*, Badel 1862 d.d, Zagreb, 2002., 65.

¹⁷³ „Svečano otvorena nova punionica Pepsi Cole“, *Badel*, br. 4/5, svibanj 1979., 9.

Fažanska „Pepsi Cola“ proglašena je 1984. najboljom u Jugoslaviji po kriterijima kompanije Pepsi&Co. To je navelo američku kompaniju da stupi u nove pregovore s „Badelom“ te se u Fažani instalirala još jedna, veća linija za punjenje tog pića.¹⁷⁴ Upravo zbog toga, OOUR fažanske tvornice s „Pepsi Colom“ 1986. sklapa novi ugovor, temeljem kojeg tvornica dobiva kompletnu liniju za punjenje bezalkoholnih pića. Svrha ove suradnje bilo je tehničko-tehnološko osposobljavanje OOUR-a u Fažani za povećanje proizvodnje kako bi se mogle zadovoljiti rastuće potrebe za tim pićem na istarskom tržištu.¹⁷⁵ Već godinu dana nakon potpisanog ugovora, „Pepsi Cola“ je činila 40 posto „Badelovog“ asortimana. Naime, za razliku od drugih gaziranih napitaka koji su se proizvodili u Fažani, kvaliteta „Pepsi Cole“ kontrolirala se i u inozemstvu – u institutu istoimene kompanije čije je sjedište bilo u Njemačkoj. „Pepsi“ iz Fažane postigla je u prvoj polovici 1987. ponovno vodeću kvalitetu u Jugoslaviji, te je s koeficijentom 95,38 postigla stupanj kvalitete koji dotad nije dostignut ni u jednoj od devet jugoslavenskih punionica.¹⁷⁶ Jasno je koliko je otvaranje nove proizvodne hale s kraja 1970-ih utjecalo na uspjehe u 1980-ima, prvenstveno na ugovore sklopljene s Pepsi&Co. Nakon izgradnje nove hale fažanski „Badel“ postao je najveći proizvođač bezalkoholnih pića u Istri. Osim najpopularnijeg gaziranog piće Pepsi Cole, u ovome razdoblju tvornica je punila Naru, Inca tonic, voćne sokove te mini bočice jakih alkoholnih pića.¹⁷⁷

Sasvim očekivano, 1980-e su obilježene nizom kriza kao posljedice ekonomske krize. Loše poslovanje započinje 1983. kada je u proizvodnja bila manja za 2 posto u odnosu na prethodnu godinu, a izuzetni podbačaji nastali su upravo u OOUR-u u Fažani te su bili uzrokovani uglavnom nedostatkom sirovina. Pad kupovne moći stanovništva u narednim godinama odrazio se i na prodaju „Badelovih“ proizvoda te je cjelokupno pitanje pada životnog standarda imalo odraz i na poslovanje.¹⁷⁸ Kako bi se nedostaci uzrokovani blokadom deviznih sredstava što manje osjetili, rukovodstvo tvornice nastavilo je ulagati u modernizaciju strojeva. Tvornica je imala suvremenu sirupanu, u čijem su se sastavu nalazila tri vakuum isparivača koja su proizvodnju

¹⁷⁴ „Srpanjski užareni tempo“, *Glas Istre*, 5.09.1985., str. 4.

¹⁷⁵ „Nova linija za pepsi colu“, *Badel*, br. 3, travanj 1986., 3.

¹⁷⁶ „Više gaziranih pića“, *Glas Istre*, 20.07.1987., 4.

¹⁷⁷ „Badel gradi novu halu“, *Glas Istre*, 07.10.1975., 4.

¹⁷⁸ „Vjerujemo u snagu Badelovih proizvoda“, *Badel*, br. 8, kolovoz 1984., 2.

trebala utrostručiti. Također, u sastavu tvornice nalazio se i laboratorij u kojem su se analizirali proizvodi namijenjeni tržištu.¹⁷⁹ Na momente se činilo kao da se tvornica 1985. uspijeva izvući iz lošeg poslovanja. Prema pisanju *Glasa Istre*, unatoč ekonomskoj krizi s početka desetljeća, „tvornica se uspjela izvući“ te se zbog zahtjeva tržišta radilo u čak tri smjene te subotom i nedjeljom. Tradicionalno, gazirana pića su se u tvorničkom krugu prodavala jeftinije, odnosno za 40 posto manje od maloprodajne cijene.¹⁸⁰ Međutim, do izlaska iz krize nikada nije došlo. Upravo zbog toga neuspjeli program razvoja prebačen je u *Plan društveno-ekonomskog razvoja Općine Pula za razdoblje od 1986. do 1990. godine*. Prema petogodišnjem planu, proizvodnja alkoholnih i bezalkoholnih pića trebala se višestruko povećati. Također, tvornica je trebala nastaviti s modernizacijom i proširenjem postojećih kapaciteta. U planu je bila i izgradnja poslovnih prostorija vrijednih 329 milijuna dinara.¹⁸¹

Do realizacije takvoga plana nikada nije došlo. Zbog krize u drugim „Badelovim“ pogonima, od siječnja 1990. fažanska tvornica djeluje u okviru novonastalog poduzeća „Badel – BAP“. Od tada sva autonomija u poslovanju fažanskog OOUR-a nestaje. Preustrojem je tvornica postala dioničko društvo te je svaki radnik mogao kupiti dionice u visini od 20.000 njemačkih maraka. Međutim, zbog društveno-političkih okolnosti 1991. godine mali dioničari prodavali su svoje dionice kako bi mogli preživjeti.¹⁸² Za razliku od biogradske tvornice, fažanska industrija nije preživjela tranziciju i privatizaciju 1990-ih. Tvornica likera i bezalkoholnih pića „Badel“ u Fažani je djelovala do početka 2000-ih, kada su i zadnje „badelovke“ napustile pogone ove tvornice.

¹⁷⁹ „Proizvodnja pića u četiri smjene“, *Glas Istre*, 01. 08. 1983., 5.

¹⁸⁰ „Smanjeni troškovi – povećan dohodak“, *Glas Istre*, 6.05.1987., 4.

¹⁸¹ *Plan društvenog-ekonomskog razvoja općine Pula za razdoblje od 1986. do 1990. godine*, Studij Ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“, Pula, 1986., 27.

¹⁸² Moscarda, 182.

4. ODMOR NA JUGOSLAVENSKI NAČIN

4.1. Socijalni turizam

Za početke socijalnog turizma u Jugoslaviji, pa tako i u Hrvatskoj, treba napomenuti dvije važne odluke koje su utjecale izravno na domaći turizam. Prva je bila vezana za početak godišnjeg odmora u Jugoslaviji iz srpnja 1946. kada je Savezna vlada uvela plaćeni odmor u trajanju od dva tjedna. Bilo je to više nego što je Međunarodna organizacija savjetovala 1936. u konvenciji koju je Jugoslavija ratificirala tek 1953. Nadalje, Naredba o pogodnostima članova Jedinistvenih sindikata Jugoslavije za vrijeme iskorištavanja godišnjeg odmora, iz lipnja 1947., omogućivala je svim zaposlenima poslije jedanaest mjeseci rada pravo na najmanje četrnaest dana odmora uz primanje redovite plaće. Udarnicima i osobama koje su radile u teškim uvjetima omogućivalo se čak trideset dana odmora, a članovi sindikata mogli su putovati u pola cijene svim državnim prometnim sredstvima, osim zrakoplovima. Također, na cijenu pansiona dobivali su popust od 25 posto.¹⁸³ Ideja odmarališta bila je da radnika učine sretnim i svjesnim da to pravo pripada upravo njemu, stoga je bilo potrebno stvoriti sliku idealnog mjesta koje će najzaslužnijim radnicima ponuditi sve što im je potrebno.¹⁸⁴

Od 5.972 odmarališta u Hrvatskoj 1954. čak ih se 5.901 nalazilo u primorju.¹⁸⁵ Od toga, veliki broj odmarališta nalazilo se upravo na biogradskoj rivijeri koja je bila popularna destinacija za socijalni turizam. Prilagodbe Biograda ka socijalnome turizmu bile su vidljive već nekoliko godina nakon završetka Drugog svjetskog rata. U tom periodu prvi biogradski hotel „Ilirija“ i drugi manji objekti, poput obiteljskog hotela „Velebit“ bili su nacionalizirani. Od ustanove čiji je glavni cilj bio služiti buržoaziju, bivši grandiozni hotel postao je mjestom za usluživanje običnih građana i stranih turista.

¹⁸³ Duda, Igor, „Od radnika do turista. Prava, želje i stvarnost socijalnog turizam u jugoslavenskome socijalizmu“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits, Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 67

¹⁸⁴ Duda, Igor, U potrazi za blagostanjem. *O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, 102.

¹⁸⁵ Isto, 110.

U početnom razdoblju odmarališta su prolazila kroz različite probleme. Nekoliko je primjera iz biogradskih odmarališta koji ukazuju na slabu organizaciju zbog čega su se neki korisnici s godišnjeg odmora vraćali nezadovoljni i razočarani.¹⁸⁶ Primjerice, u proljeće 1948. na meti kritike bilo je stanje u biogradskom odmaralištu, posebno upravitelji odmarališta koji nisu bili na visini zadatka.¹⁸⁷ Nestručnost osoblja – kuhara, konobara, knjigovođe, kulturnika i ostalih – u prvim godinama socijalnog turizma bila je najveći problem. Osoblje se mijenjalo svake sezone, stoga nije bilo prilike za primjenu i poboljšanje ranije naučenih vještina.¹⁸⁸ U tom razdoblju biogradska odmarališta imala su problema i s prehranom. Upravo zbog takvih okolnosti radnici iz Rijeke uspjeli su ranije napustiti biogradsko odmaralište, a gosti iz Slovenije nisu se ustručavali u prepiranje s upravnikom.¹⁸⁹ Poslije 1948. nema sačuvanih izjava radnika o stanju u Biogradu, međutim i dalje su postojali problemi s opskrbom.¹⁹⁰

U šezdesetima sve se više ulagalo u nove objekte kako bi radnici bili što zadovoljniji odmorom u odmaralištima. Zagrebačka industrija mesnih proizvoda „Sljeme“ investirala je u novi motel u Biogradu koji se otvorio u svibnju 1965., prema projektu Ivana Vitića. Bio je opremljen suvremenim uređajima i centralnim grijanjem. Restoran je uveo novinu u serviranju obroka kakva još nije bila viđena u Biogradu. Naime, da bi se turisti mogli brzo usluživati, industrija „Sljeme“ je iz Zagreba u hladnjačama dopremala pripremljena jela u smrznutom stanju.¹⁹¹ Godine 1965. u Biogradu se nalazilo 65 stalnih i zakupljenih odmarališta radnih organizacija iz unutrašnjosti zemlje. Raspolagala s oko pet tisuća ležajeva.¹⁹²

Međutim, problem prehrane u odmaralištima nije riješen tako olako te je bio prisutan i tijekom 1970-ih i 1980-ih, no u ovome periodu problem je bilo opskrbljivanje Biograda osnovnom prehranom. Problemi uzrokovani nestašicom pojedinih namirnica

¹⁸⁶ Igor, Duda, Igor, Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašnicama i gladnima 1947. – 1950.“, *Historijski zbornik*, 1, 2011, 103.

¹⁸⁷ Isto, 110.

¹⁸⁸ Isto, 112.

¹⁸⁹ Isto, 114.

¹⁹⁰ Isto, 115.

¹⁹¹ „Otvora se novi motel“, *Slobodna Dalmacija*, 17.03.1965., 3.

¹⁹² „Slaba suradnja između odmarališta i ograna Općinske skupštine“, *Slobodna Dalmacija*, 1.04.1965., 4.

najviše su se osjetili upravo u ljetnoj sezoni. Primjerice, već u travnju 1978., prema objavljenim pripremama za nadolazeću turističku sezonu, znalo se da područje Biograda neće biti u dovoljnim količinama opskrbljeno mesom. Posebno se to moglo reći za radne organizacije i odmarališta koja nisu na vrijeme sklopila potrebne ugovore s mesarskim radnim organizacijama. Veliki broj odmarališta nije sklopio odgovarajuće ugovore, što je dovelo u nezavidnu situaciju turista, ali i građane. Određeni problemi događali su se i s opskrbom svježeg mlijeka i kruha. Do njih je dolazilo jer opskrbljivači nisu bili dovoljno organizirani. S druge strane, ni veći potrošači poput odmarališta nisu bili organizirani.¹⁹³ Takav problem pokušao se riješiti odlukom Izvršnog vijeća Skupštine općine Biograd prema kojoj su hoteli, odmarališta, restorani i privatne ugostiteljske radnje upozoreni da opskrbljivanje prehrambenih proizvoda, posebno kruhom, mogu obavljati preko organizacija koje se bave veleprodajom, a ne kao dotad u maloprodaji ili na tržnici. Također, privatne pekare dužne su bile imati svoje proizvode tijekom čitavog radnog vremena jer bi u suprotnome intervenirale općinske inspeksijske službe.¹⁹⁴ Na sjednici Izvršnog odbora Zajednice odmarališta s područja općine, održanoj u lipnju 1974., upravnici odmarališta iznijeli su niz primjedbi na nedovoljan asortiman robe u trgovinama. To se u prvom redu odnosilo na prehrambene artikle jer su artikli kojih je bilo u dovoljnim količinama bili znatno skuplji nego primjerice u Zadru. Stoga, nije bilo ni čudno da su se pojedina odmarališta u potpunosti opskrbljivala u tom gradu.¹⁹⁵

Unatoč problemima opskrbe, u odmarališta na području Biograda se mnogo ulagalo, a najviše početkom 1970-ih. Kako bi i sam grad imao više koristi od njih, 1971. javile su se inicijative za uređenje odmarališta i da time čitav turistički Biograd dobije potpuno novi izgled. Tako je, primjerice, odmaralište „Partizanski put“ izgradilo novi objekt s 250 kreveta u B kategoriji. Pored toga je i Tvornica parnih kotlova iz Zagreba dovršila novi objekt sa 100 kreveta, a Udruženje vodoprivrednih organizacija iz Hrvatske izgradilo je jedno naselje sačinjeno od pet manjih stambenih zgrada sa sveukupno sto kreveta bolje kategorije. Odmarališta radnih kolektiva su do 1975. u planu imala izgradnju objekata s 2500 kreveta B kategorije. Upravo zbog toga, na proširenom dijelu

¹⁹³ „Biograd: Problemi zbog neorganiziranosti“, *Slobodna Dalmacija*, 6.04.,1978., 4.

¹⁹⁴ „Više reda u opskrbi turista i građana“, *Slobodna Dalmacija*, 29.06.1979., 3.

¹⁹⁵ „Tržnica dobro opskrbljena“, *Slobodna Dalmacija*, 9. 07. 1974., 6.

Biograda potrebno je bilo povećati trafostanice i razne komunalne objekte, urediti plaže, rasvjetu i javne površine te omogućiti provođenje novih prometnih rješenja. Sve je to tražilo velika sredstva, a dio tih sredstva morala su dati i odmarališta radnih kolektiva koji su ovdje došli iz drugih krajeva zemlje.¹⁹⁶ Jedni od gostiju biogradskih odmarališta bili su i radnici INA-e Rafinerije Sisak. Njihovo odmaralište bio je hotel B kategorije, koji je raspolagao s 220 kreveta, a u planu je bila i izgradnja dodatnih 100 kreveta. Tijekom 1977. bila je u tijeku izgradnja zatvorenog bazena koji je trebao biti prvi na području biogradske rivijere. Osim toga, u fazi izgradnje bili su i razni sportski tereni za rekreaciju gostiju. Kako bi ovo odmaralište bilo u punome smislu Centar za odmor i rekreaciju radnika Rafinerije Sisak, u planu su bile, pored igrališta za nogomet, i izgradnja igrališta za rukomet, košarku, streljanu i kuglanu.¹⁹⁷ U neposrednoj blizini Jadranske magistrale bio je smješten Gavrilovićev motel „Biograd“. Taj ugostiteljski objekt jedini je bio takve vrste od Zadra do Šibenika, stoga nije neobično da je uvijek bio popunjen. U niskokatnim prostorima i bungalovima motela te centralnom paviljonu bilo je 176 kreveta. Centralni dio motela s 43 ležaja bio je predviđen za smještaj prolaznih gostiju. U ostalim dijelovima motela bili su smješteni radnici SOUR-a „Gavrilović“. Iz godine u godinu motel je postizao sve bolje rezultate, i to zahvaljujući opremljenosti. Svaka soba imala je svoj WC s toplom i hladnom vodom, a osim toga gosti su se na sportskim terenima mogli rekreirati igrajući košarku i odbojku te kuglajući.¹⁹⁸ Budući da je „Gavrilovićev“ motel godinama bilježio uspješne rezultate, 1989. ukazala se potreba za proširenjem kapaciteta, o čemu je odluku donio Radnički savjet SOUR-a „Gavrilović“. Dogovoreno je bilo poboljšanje usluga i proširenje smještajnih kapaciteta. Izgradilo se novo skladište za piće, hranu i ambalažu te adekvatan prostor za *duty free shop*. Uz spomenute sadržaje, nadogradio se i vrtni restoran sa svim nužnim sadržajima.¹⁹⁹

Iz svega navedenog, da se zaključiti kako je opremljenost radničkih odmarališta bila u skladu s vremenom te su nudili i više od najosnovnijeg. Odmor na Jadranu, u ovome slučaju u Biogradu, bio je pristupačan radnicima. U prvoj polovici 1970-ih brojka

¹⁹⁶ „Drugačija odmarališta“, *Slobodna Dalmacija*, 24.11.1971., 5.

¹⁹⁷ „Odmaralište INE primilo prve goste“, *Slobodna Dalmacija*, 23. 07. 1977., 6.

¹⁹⁸ „Popunjeni do 1. rujna“, *Slobodna Dalmacija*, 6.08.1985., 8.

¹⁹⁹ „I duty free shop!“, *Slobodna Dalmacija*, 21.04.1989., 8.

domaćih turista na području Biograda bilježila je iznadprosječni rast. Ovakav porast domaćih turista nije bio posljedica jedino ekonomske politike nego i određenih društvenih kretanja kojima se željelo osigurati kontinuirani odmor i rekreaciju radnika. Ipak, unatoč povoljnom stanju na domaćem turističkom tržištu, kapaciteti radničkih odmarališta nisu bili iskorišteni u potpunosti. Korištenje kapaciteta odmarališta u srpnju 1974. bilo je prosječno 26,5 dana, a u kolovozu 24 dana. U lipnju su kapaciteti odmarališta bili iskorišteni svega 10 dana u prosjeku. Ovakvo stanje proizlazilo je iz dotadašnjeg neadekvatnog gospodarenja odmarališnim kapacitetima koji se tada još nisu uspjeli otvoriti prema tržištu.²⁰⁰

Unatoč navedenim brojkama, poduzeća su nerijetko posezala za krevetima u privatnom smještaju, odnosno kućnoj radinosti. Primjerice, radnička odmarališta u Biogradu 1978. godine zakupila su 1280 ležajeva u privatnim sobama.²⁰¹ Ta praksa ponavljala se svake sezone, dok u Fažani nije bilo slučajeva u kojima poduzeća unajmljuju privatne sobe za svoje radnike.

Zakup ležajeva u kućnoj radinosti preko Turističkog društva „Soline“ tražile su mnoge radne organizacije poput spomenute Tvornice parnih Kotlova iz Zagreba 1974., zatim trgovinsko poduzeće Unikonzum, OOUR „Moslavka“ i „Elektrotehna“ iz Zagreba, poduzeće „Jasinje“ iz Slavenskog Broda, Tvornica „Vuteks“ iz Vukovara, Opća bolnica Sombor itd.²⁰² Radničko odmaralište „Fruška gora“ u Biogradu je 1972. za svoje radnike zakupilo dvanaest namještenih ležajeva kod raznih domaćinstava.²⁰³ Kakve su bile kuće koje su se nudile zakupcima u kućnoj radinosti najbolje nam govori primjer one koju je zakupila sindikalna podružnica mljekarske industrije „Zdenka“ iz Velikih Zdenaca. Riječ je o domaćinstvu koje je sadržavalo dvorišnu kuhinju opremljenu s dva plinska štednjaka, dva hladnjaka, sudoperom, ormarom za posuđe, radnim stolom te priborom za pripremu i serviranje hrane za pedeset osoba. Kuća je imala i zatvorenu

²⁰⁰ HR-DAZD-407, Turističko društvo „Solineturist“ Biograd 1953. – 1981., 4.3, Turistički savez općine Biograd 1971. – 1979., „Izveštaj Turističkog saveza općine Biograd na Moru 1971. – 1975.“, 25.01.1975.

²⁰¹ *Dokumentacija 360, odmarališta 1978.*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1979., 20.

²⁰² HR-DAZD-407, Turističko društvo „Solineturist“ Biograd 1953. – 1981., „Ugovor o zakupu smještajnih kapaciteta i pružanju usluga ishrane u kućnoj radinosti“, 21.04.1974.

²⁰³ HR-DAZD-407, Turističko društvo „Solineturist“ Biograd 1953. – 1981., „Ugovor o zakupu ležajeva“, 18.03.1976.

blagovaonicu s dva hladnjaka, od kojih je jedan bio za duboko zamrzavanje, šankom, stolovima i stolicama te staklenim posuđem za posluživanjem pića. Pred kućom se nalazio vrt, a iznad blagovaonice bila je terasa.²⁰⁴ Još jedan primjer potpune opremljenosti kućne radinosti nalazi se u opisu koji se dostavlja „Generalturistu“ 1973.:

„Ova vila nalazi se istočno od grupe hotela u staroj borovoj šumi, udaljena je oko 100 metara od plaže. To je komforni objekt, a lokacija je tiha, na periferiji mjesta, a istodobno dovoljno blizu centra snabdijevanja. Na prvom katu vile slijedeće su prostorije: tri dvokrevetne spavaće sobe i kupaonica sa WC (topla i hladna voda). U prizemlju je veliko predsoblje, kuhinja, dnevni boravak, WC i garaža. Na katu dvije sobe imaju svaka svoj balkon. Cijela vila je potpuno opremljena i namještena do najsitnijih detalja (televizor, telefon, kuhinjska oprema, posuđe, pribor za jelo, stroj za pranje rublja i t.d.).“²⁰⁵

Oba primjera govore o potpunoj opremljenosti kuća koje su svoje sobe iznajmljivale u sustavu socijalnog turizma. Osim iznajmljivanja soba, vlasnici kuća mogli su svoje prostorije iznajmljivati i kao radničke menze. Primjerice, jedna obiteljska dvokatnica u Biogradu dovršena je 1961. te je imala prostrano prizemlje i dvorište. Vlasnik je taj prostor nudio organizacijama sustava socijalnog turizma da ga koriste kao kantu.²⁰⁶ Ipak, takvih menza u privatnim kućama bilo je malo jer je više bilo onih koji su sami postavili svoje kuhinje i restoransku opremu te bi sa sobom doveli svoje osoblje, od kuhara do konobara. Prema gostoprimcima, iznajmljivanja su donosila skromnu zaradu, ali su zato obično osiguravala rezervacije za čitavu sezonu.²⁰⁷

Iako se socijalni turizam u Biogradu zadržao sve do raspada SFRJ, nije mogao konkurirati sve popularnijem komercijalnom turizmu. Zbog potonjeg, razvoj socijalnog turizma je nerijetko i plaćao cijenu. Opstanak odmarališta u drugoj polovici osamdesetih bio je upitan. Povodom toga, u svibnju 1985. predstavnici općinske skupštine i turističkih

²⁰⁴ HR-DAZD-407, Turističko društvo „Solineturist“ Biograd 1953. – 1981., „Ugovor o zakupu kapaciteta kućne radinosti“, 28.01.1972.

²⁰⁵ HR-DAZD-407, Turističko društvo „Solineturist“ Biograd 1953. – 1981., „Ugovor o zakupu smještajnih kapaciteta i pružanja usluga ishrane u kućnoj radinosti“, 30.06.1976.

²⁰⁶ Taylor, Karin, „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 270.

²⁰⁷ Isto, 273.

radnih organizacija prisustvovali su radnom dogovoru u hotelu „Adriatic“. Bilo je ti samo 27 od 150 predstavnika radnih organizacija koje su imale svoja odmarališta na području općine. Predstavnici općinske skupštine upoznali su prisutne s razvojem infrastrukture, a u prvom redu s vodoopskrbom, kanalizacijom i uređenjem plaža. Bilo je riječi i o razvojnom programu, kao i o dislokaciji odmarališta.²⁰⁸ Lokalno stanovništvo u Biogradu 1985. nije vidjelo mogućnosti za razvoj grada i općine ako se turizam fokusira isključivo na socijalni. Neka odmarališta, u duhu liberalizacije osamdesetih, čak su svoj smještaj iznajmljivala strancima.²⁰⁹ Ipak, krajem desetljeća socijalni turizam sve više je gubio bitku s onim komercijalnim. Nekada slavna odmarališta počela su dobivati novu namjenu. Tako je, primjerice, u barakama bivšeg beogradskog odmarališta „Sloga-Čukarica“ privremeni smještaj za svoju obitelj bespravnom je useljavanjem našlo više socijalno ugroženih obitelji, među kojima i nekoliko samohranih majki. Živjeli su u oskudnom prostoru, bez struje i vode. U dvjema barakama bilo je smješteno čak šestero djece prosječne starosti od tri godine. Kolika je apsurdnost ovakve metamorfoze odmarališta govori činjenica da je istovremeno u Biogradu bilo mnogo praznih stanova, među kojima su bili i neki iz općinskog stambenog fonda, a u koje su iste te obitelji mogle biti smještene s daleko boljim uvjetima stanovanja.²¹⁰

Biograd je imao daleko veći broj odmarališta i ležajeva u njima, u odnosu na Fažanu (v. *Graf 2*), posebice od druge polovice sedamdesetih. Razlog tome je, osim što se kroz sedamdesete više ulagalo u odmarališta u Biogradu, atipičan razvoj fažanskog socijalnog turizma uzrokovan statusom Brijuna. Fažanska odmarališta služila su kao „zaštitni luk“ prema otočju Brijuni i predsjedničkoj rezidenciji. Stoga, nakon što su se jednom odmarališta smjestila na fažanskom području, novih nije bilo.

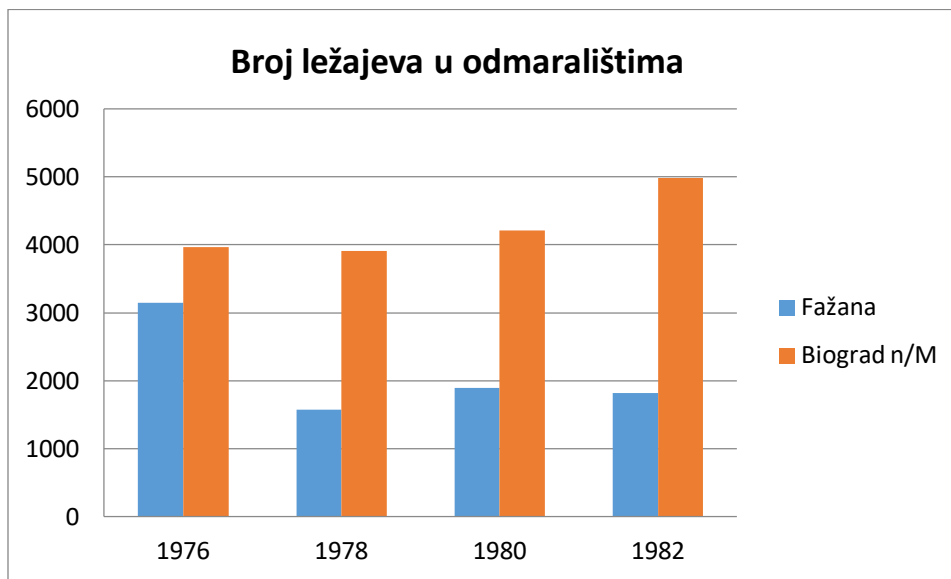
Sukladno većem broju odmarališta i ležajeva, broj noćenja je očekivano bio veći u Biogradu. Međutim, krajem 1980-ih brojke su se gotovo pa ujednačile. Broj noćenja u fažanskim odmaralištima 1988. po prvi puta je prešao brojku od 250 000, dok

²⁰⁸ „Uvjeti i mogućnosti turističkog privređivanja“, *Slobodna Dalmacija*, 10.05.1985., 5.

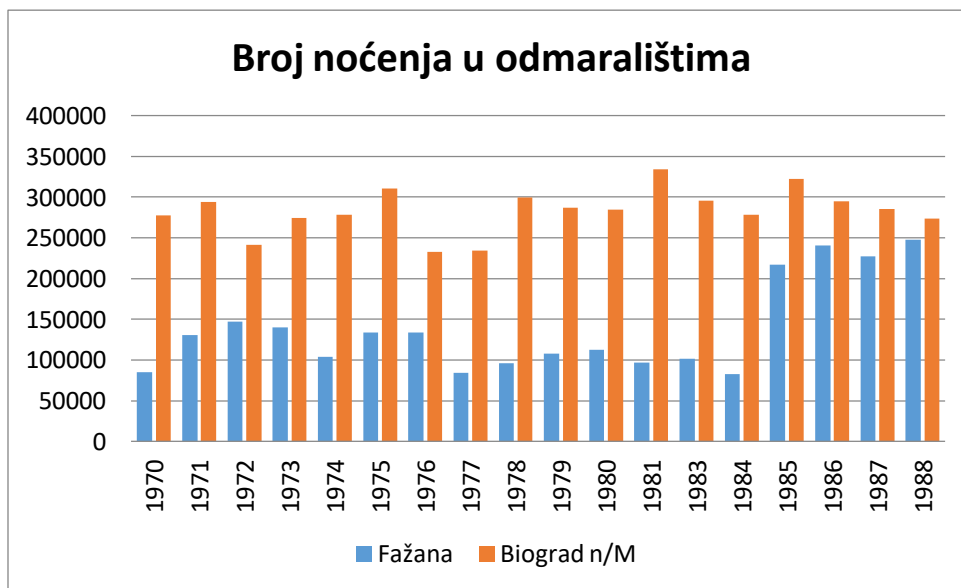
²⁰⁹ Taylor, Karin, „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 280.

²¹⁰ „Apel iz baraka“, *Slobodna Dalmacija*, 1.06.1988., 9.

istovremeno broj noćenja u biogradskim odmaralištima pada te nikada nije uspio dostići rekord iz 1981 (v. *Graf 3*). To potvrđuje navedenu problematiku neispunjenosti kapaciteta u biogradskim odmaralištima dok su se fažanski kapaciteti u socijalnom turizmu iskorištavali maksimalno.

Graf 2. Broj ležajeva u odmaralištima Fažane i Biograda na Moru prema *Dokumentacijama* Republičkog zavoda za statistiku (1976. – 1982.)

Graf 3. Broj noćenja u odmaralištima Fažane i Biograda na Moru prema *Dokumentacijama* Republičkog zavoda za statistiku (1970. – 1988.)

Fažanske kapacitet u socijalnom turizmu ispunjavalo je svega nekoliko odmarališta. Između Pule i Fažane, na Puntičeli, nalazilo se dječje odmaralište za djecu iz svih krajeva Jugoslavije. Zatim, u obližnjem Valbandonu nalazilo se odmaralište SUP-a. Na otočiću Sveti Jerolim u Fažanskom kanalu bilo je smješteno odmaralište za djecu iz Kranja u Sloveniji. Nešto bliže samome mjestu bilo je smješteno odmaralište Kabineta predsjednika SFRJ (kasnije Predsjedništva SFRJ). Pri tome se misli na službe, radnike, administraciju, spremačice, domare i drugo osoblje u službi predsjednika. U samome mjestu bila je smještena Politička škola Saveza socijalističke omladine Hrvatske, a u neposrednoj blizini nalazila se i „Vila CK“, odnosno odmaralište sindikata i radne zajednice CK SKH. Nešto malo dalje od mjesta nalazilo se dječje odmaralište vila „Oceania“ i vojno odmaralište na Pineti. Do vojnog odmarališta nalazilo se odmaralište za izviđače i djecu iz Slovenije. Dakle, pripadnici vojnih i policijskih snaga, članovi Saveza komunista Hrvatske i Saveza socijalističke omladine Hrvatske, službenici saveznog predsjedništva i djeca u odmaralištima i izviđačkim kampovima nikako nisu mogli narušiti predviđenu razinu sigurnosti. Upravo zato, ovakav kompleks odmarališta nije slučajna, već je bio dio sustava državne sigurnosti.²¹¹

Razvoj turizma u Fažani potvrđuje njenu posebnost u društvenoj i turističkoj povijesti Hrvatske. Već je prema statističkim podacima po turističkim mjestima jasno kako je unutar pulske općine Fažana iznimka do 1990. godine. Godine 1966. imala je tek 55 256 noćenja, međutim pet godina kasnije broji je dvostruko veći. Godišnji prosjek za sedamdesete iznosi oko 130 000, a vrijednosti su dvostruke polovicom osamdesetih. Vrhunac je ostvaren 1987. s rekordnih 300 119 noćenja.²¹² Ako se ti podaci usporede s onima za općinu ili republiku, jasno je kako je Fažana u tom razdoblju povećala broj noćenja više no peterostruko iako same brojke nisu velike. Dok je od polovice šezdesetih do kraja osamdesetih udio domaćih noćenja u odmaralištima padao, u Fažani promjena nije bilo. Ako se usporedi broj noćenja u Fažani i Biogradu 1988. (v. *Graf 3*) dolazi se skoro do istoga broja. Odmarališta u Fažani su najbolji rezultat dosegla 1988. godine s 247 312 noćenja te su time zauzela čak 88,4 posto svih

²¹¹ Duda, Igor, „Socijalni turizam i socijalizam: slučaj Fažana“, *Zbornik javnih predavanja*, 3, Državni arhiv u Pazinu, Pazin, 2015., 57.

²¹² Isto, 53.

turističkih noćenja u mjestu. U najboljim godinama kapacitet je činilo oko 4500 radničkih i oko 500 dječjih i omladinskih kreveta.²¹³ Socijalni turizam u Fažani imao je dva vrhunca – prvi početkom sedamdesetih i drugi krajem osamdesetih. U drugoj polovici šezdesetih godišnji prosjek noćenja u radničkim odmaralištima bio je 25.000, dok je za dječja odmarališta iznosio 33.000 noćenja. U idućem desetljeću radnička odmarališta zauzela su vodeću poziciju te su s godišnjim prosjekom od oko 98.000 noćenja godišnje uvelike nadmašila dječja koja su imala prosječno 18.000 noćenja u godini. Dječja odmarališta pokazala su umjereniji tempo sa sličnim vrhuncima – 1969., 1979., i 1983.²¹⁴

Među prvima bilo je odmaralište „Slavija“ koje je otvoreno 1949. godine. Bilo je to odmaralište Saveza ratnih vojnih invalida Hrvatske, koje je neko vrijeme djelovalo u središtu mjesta. Ostala odmarališta osnovana su između 1957. i 1967., te su primala radnike na odmor sve do kraja socijalizma, osim odmarališta SUP-a koje je nastavilo djelovati i nakon pada države. Odmaralište „Jure Kalc“ djelovalo je u Valbandonu od 1957., a njegov naziv i ustroj su se s godinama mijenjali. Ipak, ono je uvijek ostajalo mjesto za odmor hrvatskog Sekretarijata za unutrašnje poslove i u manjem dijelu suosnivača iz drugih jugoslavenskih republika, kao i mjesto policijske obuke u zimskim mjesecima. Zgrade s početka dvadesetog stoljeća dopunjene su restoranom s terasom, a naknadno i hotelom s bazenom. Bilo je to najveće odmaralište na širem fažanskom području, a slijedilo ga je vojno odmaralište „13. maj“.²¹⁵

Tijekom 1980-ih odmaralište SUP-a u Valbandonu opisivalo se „pravim malim rajem za domaćeg gosta“. To je sve više dolazilo do izražaja krajem osamdesetih kada su domaćem gostu već bila mnoga vrata u socijalnom turizmu zatvorena, a džepovi sve plići kada je u pitanju godišnji odmor u nekim klasičnim ugostiteljskim objektima. Mir, tišina, izobilje sporta i rekreacije, usluga na visokom nivou te pristupačne cijene bili su aduti zbog kojih je ovo odmaralište svake godine popunjavalo svoje kapacitete. Svake

²¹³ Isto, 54.

²¹⁴ Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 2014, 186.

²¹⁵ Duda, Igor, „Socijalni turizam i socijalizam: slučaj Fažana“, *Zbornik javnih predavanja*, 3, Državni arhiv u Pazinu, Pazin, 2015., 55.

večeri na terasi restorana uz obilje svakovrsnih jela po veoma pristupačnim cijenama, goste je do kasnih večernjih sati zabavljao trio „Valbandon“. Gostima je bilo na raspolaganju nekoliko rukometnih, odbojkaških i košarkaških igrališta. Uz to, gosti su se mogli rekreirati uz stolni tenis, kuglanje, boćanje ili nogomet. Svaku večer su se održavali turniri u malom nogometu. Gostima je bilo na raspolaganju i iznajmljivanje sandolina i čamaca.²¹⁶

Godine 1960. u nacionaliziranoj vili „San Lorenzo“, sjedištu poratnog Poljoprivrednog zavoda, uz suglasnost pulskih općinskih vlasti otvoreno je odmaralište CK SKH-a te se i od tada u mjestu zgrada neslužbeno nazivala vilom „CK“. Ipak, unatoč neslužbenom nazivu, vila nije bila luksuzan objekt i većinom je služila službeničkom osoblju i članovima radne zajednice CK-a. Šezdesetak kreveta smještenih u dvadesetak soba mogli su koristiti tijekom srpnja i kolovoza službenici CK-a, općinskih komiteta te uz dogovor i oni iz Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske i omladinske organizacije. Ponekad su ondje ljetovali viši i poznatiji dužnosnici. Na susjednom posjedu od 1967. spominje se odmaralište Kabineta predsjednika Republike, potom Predsjedništva SFRJ. I ono je bilo namijenjeno službenicima dotičnih tijela vlasti. Krajem šezdesetih, odmaralište je raspolagalo bungalovima, kamp-kućicama i željezničkim vagonom, koji su mogli primiti oko 80 gostiju. Sagrađen je restoran, a desetljeće kasnije i bar.²¹⁷ Odmor u odmaralištu mogli su zatražiti i zaposleni u Socijalističkom savezu radnog naroda Hrvatske i Savezu socijalističke omladine Hrvatske, međutim cijene su za njih bile nešto više. Centralni komitet SKH imao je svoje vile u Opatiji i na Bohinjskom jezeru u Sloveniji, stoga je obično u fažansko odmaralište svraćalo srednje i niže rangirano osoblje. Trećinu gostiju činila su djeca, međutim ne ona mlađa od tri godine koje nije bilo dopušteno dovesti.²¹⁸

Jedno od prvih dječjih odmarališta sagrađeno je početkom pedesetih, bilo je smješteno u nacionaliziranoj zgradi Vile Oceanije i u Centru za predvojničku obuku, a

²¹⁶ „Mali raj za domaćeg gosta“, *Glas Istre*, 16.09.1987., 8.

²¹⁷ Duda, Igor, „Socijalni turizam i socijalizam: slučaj Fažana“, *Zbornik javnih predavanja*, 3, Državni arhiv u Pazinu, Pazin, 2015., 56.

²¹⁸ Duda, Igor, „Komunisti kao turisti. Godišnji odmor u Vili CK SKH u Fažani“, *Fažanski libar*, 7, Fažana, 2014., 142.

bilo je namijenjeno istarskoj djeci izvrsnoj u školi ili onima s lošijim zdravljem. Centar je pripadao vlastima Narodne obrane u Puli te su šezdesetih prostorije zakupili za ljetne praznike djece i omladine iz Ljubljane. Od 1970. centar se koristio za ljetnu Političku školu Saveza socijalističke omladine Hrvatske. Iako je to trebalo biti samo privremeno rješenje, ondje su ostali do 1990. bez uspjeha u izgradnji modernog obrazovnog, kulturnog i sportskog centra za mlade, uglavnom zbog financija i njegovog statusa zakupa. U 1950-ima i 1960-ima, nakon dobivanja dozvole od vlasti u Puli, u šumi Pineta kraj Fažane otvoreno je nekoliko dječjih odmarališta za djecu iz Slovenije. To su uglavnom bili ogranci Slovenskog izviđačkog saveza iz Kranja, Radovljice, Bohinja i Škofje Loke. Također, oni su pripadali i vatrogasnom udruženju Radovljica i čeličarskim radnicima iz Jesenica.²¹⁹ Djeca su još boravila i u kampovima između Štinjana i Pule, u dječjem odmaralištu na Puntizeli, a u vrijeme početka socijalnog turizma i u Vili Oceania u Fažani.²²⁰

Odmarališta u Fažani bila su opremljena prema osnovnim, ali i modernim elementima stanovanja onoga doba. Primjerice, Vila „CK“ svojim je gostima nudila osnovne setove posuđa i pribora za jelo, pladnjeve i pepeljare, posteljinu, jastuke i prekrivače, ručnike, krevete i madrace. Također, u odmaralištu su se nalazile i jednostavne sofe i stolovi za kavu, ormari, tepisi, stolovi i stolice za restorane i vrtove. U dva odmarališta nalazili su se i svi potrebni električni uređaji, obično proizvedeni u Jugoslaviji. U osamdesetima, Predsjedništvo je nabavilo i Zastavin kombi.²²¹ Djeci u radničkim odmaralištima ništa nije nedostajalo. Iako je oprema za razne aktivnosti bilo skromna, igra s ostalom djecom bila je zagantirana, što je u konačnici djetetu i bilo najbitnije. Odmarališta u Valbandonu i Pineti omogućila su bavljenje raznim sportskim aktivnostima na svojim igralištima te živu glazbu i zabavni večernji program. Na terasama se ljeti uživalo, a osim gostiju, uživati su mogli i lokalni stanovnici. Gostima su

²¹⁹ Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 2014., 184.

²²⁰ Duda, Igor, „Socijalni turizam i socijalizam: slučaj Fažana“, *Zbornik javnih predavanja*, 3, Državni arhiv u Pazinu, Pazin, 2015., 55.

²²¹ Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 2014., 184. – 185.

se nudili izleti po Istri, pa čak i organizirane prekogranične kupovine u Trst.²²² Na terase radničkih i dječjih odmarališta zalazilo je i domaće stanovništvo.²²³ Što su odmarališta bila otvorenija, to je lakše bilo za uspostaviti dobre odnose s lokalnom zajednicom. Stoga, odmarališta i njihovi programi puno su pridonijeli društvenom životu Fažane. Iako nije bilo službene suradnje između samih odmarališta ili Fažane i odmarališta, uvijek su postajali gosti koji su se međusobno poznavali i posjećivali jedne druge. I sami Fažanci svoje ljetne večeri su provodili najčešće u odmaralištu Predsjedništva gdje se odlazilo na piće. Mladi su odlazili na koncerte koji su se održavali u sklopu programa Političke škole ili na ples na terasu odmarališta. Čak su i djeca iz Pule autobusom dolazila na plaže Valbandona.²²⁴

Socijalni turizam u Fažani, baš kao i u Biogradu, teško se održavao pred naletom komercijalizacije. Postoji nekoliko primjera iz osamdesetih godina kada su lokalne vlasti tražile obnovu skromnih odmarališta ili nisu htjele obnoviti ugovor o najmu. Rezultat toga je bio da su se radnička odmarališta morala zatvoriti i otvoriti put za nova ulaganja u svrhu komercijalnog turizma. U osamdesetima je bilo jasno kako komercijalizacija predstavlja najveću opasnost za socijalni turizam. Fažana je zbog političkih razloga bila drugačiji slučaj, ali čak su i tamo zaposlenici KPH bili u ozbiljnoj opasnosti da izgube svoje mjesto za odmor.²²⁵ Zbog komercijalizacije su zaposleni u CK SKH u osamdesetima zamalo izgubili svoje odmaralište. Zatvaranje odmarališta zatražila je Skupština općine Pula 1983. kako bi se zgrada ustupila tek osnovanom poduzeću za nautički turizam Adriatic Club Yugoslavia (ACY). Zbog nerazriješenog vlasništva i nejasne situacije Radna zajednica zaposlenih u vili CK napušta Fažanu, te obnavlja vilu u Opatiji. Tada na vidjelo dolaze svi stari i novonastali problemi – upitnost optantske imovine, nedostatak novca za uređenje suvremenog odmarališta, „klima u društvu“ koja

²²² Duda, Igor, „Socijalni turizam i socijalizam: slučaj Fažana“, *Zbornik javnih predavanja*, 3, Državni arhiv u Pazinu, 2015, 56.

²²³ Duda, Igor, „Komunisti kao turisti. Godišnji odmor u Vili CK SKH u Fažani“, *Fažanski libar*, 7, Fažana, 2014, 144.

²²⁴ Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 2014, 190.

²²⁵ Isto, 192.

je bila kritički usmjerena prema mogućem partijskom ulaganju, neugodna spoznaja da radnici sve više ostaju bez svojih odmarališta zbog turizma.²²⁶

Odmarališta u Biogradu i Fažani prolaze sudbinu ostalih odmarališta na Jadranu. Zbog rata u devedesetima Vila CK postaje domom za izbjeglice, a takvu funkciju imala su i odmarališta u Biogradu. Nakon rata Vila je privatizirana i uništena. Odmaralište Predsjedništva danas je kamp Hrvatske vatrogasne zajednice, a otok Sv. Jerolim postao je sastavni dio Nacionalnog parka Brijuni. Sva druga dječja odmarališta odavno su zaboravljena te je jedino aktivno odmaralište Ministarstva unutarnjih poslova.²²⁷ Nekadašnje oaze odmora radničke klase prepuštene su sami sebi i komercijalizaciji.

4.2. Komercijalni turizam

Prema ostvarenim domaćim noćenjima radnička odmarališta su bila „najposjećeniji oblik smještaja u Hrvatskoj sve do 1976. kada su hoteli preuzeli vodeću ulogu“. „Prednost su vratila 1985. i 1986. godine, no od 1983. za prvo ili drugo mjesto borila su se s kampovima.“²²⁸ Ipak, socijalni turizam bitku s komercijalnim izgubio je još 1966. kada je više domaćih noćenja ostvareno u komercijalnom smještaju svih vrsta nego u radničkim, dječjim i omladinskim odmaralištima.²²⁹ Nije dugo trebalo da komercijalni turizam preuzme primat nad socijalnim. U Hrvatskoj, kao ni drugdje u Europi, pravi turizam za mase nije se dogodio prije Drugog svjetskog rata.²³⁰ U tom segmentu najveći preduvjet bile su spomenute uredbe o plaćenom godišnjem odmoru te radnička odmarališta koja su odmor i more približila i onima koji o tome nisu mogli ni sanjati. Ipak, mnogi oni koji su razvili naviku putovanja nisu bili zadovoljni ponudom socijalnog

²²⁶ Duda, Igor, „Komunisti kao turisti. Godišnji odmor u Vili CK SKH u Fažani“, *Fažanski libar*, 7, Fažana, 2014., 144.

²²⁷ Duda, Igor, Stanić, Igor, „Tanned guardians, followers and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito's Brijuni Islands“, *Journal of Tourism History*, 2014., 192.

²²⁸ Duda, Igor, „Od radnika do turista“, Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 76.

²²⁹ Duda, Igor, „Socijalni turizam i socijalizam: slučaj Fažana“, *Zbornik javnih predavanja*, 3, Državni arhiv u Pazinu, Pazin, 2015., 76.

²³⁰ Duda, Igor, „Turizam narodu. Godišnji odmor kao proizvod socijalističke modernizacije“, *Čovjek i prostor: mjesečnik Udruženja hrvatskih arhitekata*, 5/6, 2011., 29.

turizma. Razlozi su različiti – ponekad nisu htjeli odmarati se okruženi svojim radnim kolektivom, poneki nisu htjeli svake godine ići u isto odmaralište u vlasništvu svog poduzeća, dok nekima nije odgovarao standard udobnosti. Alternativa je postojala u obliku komercijalnog smještaja u hotelima, apartmanskim naseljima, kampovima, privatnom smještaju s naznakom *Sobe* ili *Zimmer frei* ili pak u vikendicama. Značajnu promjenu u jugoslavenskom masovnom turizmu donio je porast životnog standarda. Tijekom šezdesetih počeo se osjećati i materijalni napredak koji se osjetio u svim segmentima života, pa i u turizmu koji je s motorizacijom stanovništvu davao sve veću slobodu pri odabiru načina provođenja slobodnog vremena.²³¹

U Biogradu na Moru preduvjeti za razvoj komercijalnog turizam dani su još prije Drugog svjetskog rata. Turistički savez Soline osnovan je 1928. godine. Biograd je u to vrijeme doživio i važne razvojne promjene u infrastrukturi poput početka elektrifikacije 1926. i poboljšanja vodoopskrbe. Najvažniji događaj iz tridesetih godina dvadesetog stoljeća bilo je otvaranje hotela „Ilirije“ 1934. godine. Ovaj luksuzni i moderni hotel s 200 kreveta može se smatrati početkom komercijalnog turizma u Biogradu, koji je u tom trenutku bio dostupan samo za buržoaziju, odnosno elitu.²³²

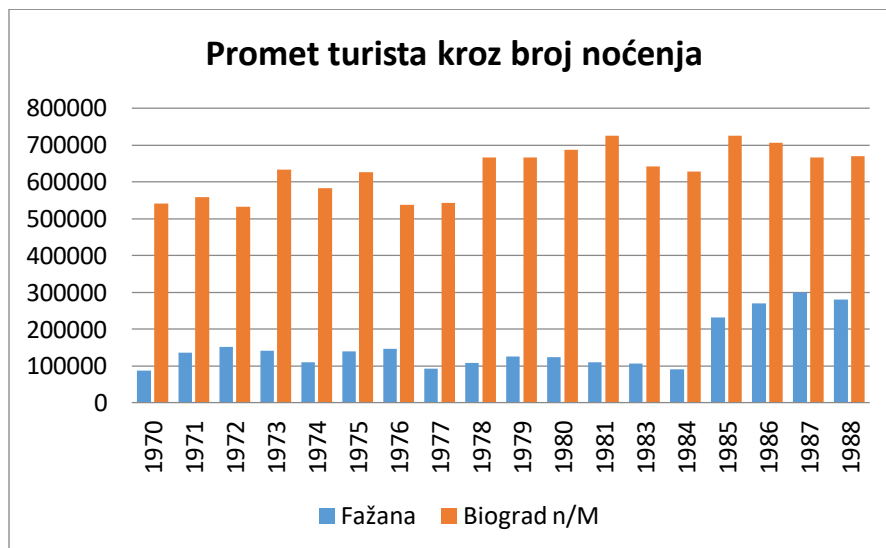
Analizom podataka iz *Grafa 4.* vidljivo je da Fažana nije poznavala komercijalni turizam. Dok je broj noćenja u Biogradu redovito premašivao 500 000 noćenja u godinu, a svoj vrhunac doživio 1981. s 725 531 noćenja (od čega su 67 posto činili strani turisti),²³³ broj noćenja u Fažani je minimalan te se uglavnom odnosi na noćenja u radničkim i dječjim odmaralištima. Tek od 1985. možemo pratiti naglo povećanje u broju noćenja u Fažani, a razlog tomu je otvaranje Nacionalnog parka Brijuni i postupnog otvaranja Fažane ka komercijalnom turizmu. Od 1984. Fažana postaje kopnenim vratima za ulazak u NP Brijuni. Samim time u mjestu započinje intenzivniji promet turista, te je zbog toga Mjesna zajednica Fažana pokrenula nekoliko akcija za uređenje mjesta i okolnih naselja. Sagrađena su nova parkirališta, poboljšana je javna rasvjeta i

²³¹ Isto, 30.

²³² Taylor, Karin, „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 258.

²³³ *Dokumentacija 478, promet turista u primorskim općinama 1981.*, Zagreb, Republički zavod za statistiku, 1982., 12.

uređene su nove zelene površine.²³⁴ Iste godine u statističkim podacima po prvi puta se javljaju i hotelski kapaciteti, koje je tijekom 1984. posjetilo 634 gosta s ukupno 2199 noćenja.²³⁵

Graf 4. Promet turista kroz broj noćenja u Fažani i Biogradu na Moru prema *Dokumentaciji* Republičkog zavoda za statistiku (1970. – 1988.)

Zakon o Nacionalnom parku i spomen području Brijuni donio je Sabor Socijalističke Republike Hrvatske 27. listopada 1983. Tim zakonom osigurali su se uvjeti za trajnu zaštitu, održavanje, čuvanje, unaprjeđivanje i korištenje prirodnih, kulturnih i povijesnih vrijednosti objekata i područja otočja Brijuni. Zakonom su se ostvarili i uvjeti da područje Nacionalnog parka po prvi puta mogu posjećivati i razgledavati domaći i strani turisti.. Radi trajnog obilježavanja boravka predsjednika Tita na otoku Vangi i povijesnih zbivanja na otoku, Vanga je proglašena spomen-područjem u okviru Nacionalnog parka. „Bijela vila“, „Vila Brionka“ i „Vila Jadranka“, koje su služile kao rezidencije predsjednika Tita i stranih šefova država, Zakonom su dane na korištenje i upravljanje nadležnom organu SFRJ za reprezentativne potrebe Federacije.²³⁶ Radi što

²³⁴ „Fažana – kopnena vrata Briona“, *Glas Istre*, 7.03.1984., 5.

²³⁵ *Dokumentacija 593, promet turista u primorskim općinama 1984.*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 30.

²³⁶ „Prema Titovim vizijama“, *Glas Istre*, 14.15.04.1984., 8.

boljeg i organiziranijeg prihvata posjetitelja Nacionalnog parka mijenjao se izgled same Fažane i njene okolice. Novi smještajni i ugostiteljski kapaciteti nalazili su se u sklopu hotela „Beograd“. U mjestu su se adaptirale mnoge gostionice, izgradila se nova dvorana u sklopu škole, izgradio se novi opskrbeni centar te su se postavile dvije javne telefonske govornice. Uz sve ostale prateće sadržaje, time se stvorio bolji i organiziraniji prihvata posjetilaca Nacionalnog parka, kao i same Fažane s okolicom jer je dio posjetioca boravio upravo u mjestu.²³⁷

U kratkome vremenu svakodnevno su stotine turista brodom „Perojka“ prelazile na otočje dajući Fažani sliku prometne luke. Mnogobrojni autobusi s registracijama iz svih krajeva Jugoslavije i inozemstva zakrčivali su parkirališta.²³⁸ Pulska RO „Arenaturist“ u srpnju 1984. otvorila je na fažanskoj obali *snack-bar* s „caffé-salonom“ kapaciteta od 40 sjedećih mjesta u zatvorenom prostoru i 100 na terasi.²³⁹ Ubrzo su Brijuni postali jedno od najatraktivnijih izletišta Istre. Već 1985. brojili su rekordne posjete – od 800 do 900 posjetitelja dnevno u predsezoni.²⁴⁰ Jednodnevni izleti na Brijune bili su organizirani i za djecu iz JDRC-a „Puntižela“.²⁴¹ Nacionalni park Brijuni u prvih šest mjeseci 1988. godine posjetilo je 88.342 izletnika, od toga 77 tisuća domaćih i 11 tisuća stranih gostiju. U tom periodu, u Fažani je boravio 3.921 gost u privatnome smještaju, a samo u srpnju je ostvareno 4.205 broj noćenja, u čemu su prednjačili strani gosti. Takvo povećanje može se pripisati i sve većoj popularnosti NP Brijuni.²⁴² Dakle, kao što je razvoj socijalnog turizma u Fažani bio uvjetovan posebnim statusom Brijuna, tako se i komercijalni turizam počeo razvijati otvaranjem Brijuna javnosti.

S druge strane, Biograd je imao dobru podlogu za razvoj komercijalnog turizma. Nije dugo trebalo da ovaj vid turizma preuzme vodeću ulogu, a sve zahvaljujući izgradnji Jadranske magistrale, dobroj organizaciji turističkog društva, razvoju hotelijerstva i kampinga te nautičkog turizma. Turističko društvo „Soline“ bila je turistička organizacija

²³⁷ „Fažana mijenja izgled“, *Glas Istre*, 11.07.1984., 4.

²³⁸ „Fažana puna života“, *Glas Istre*, 5.06.1986., 6.

²³⁹ „Bogatija ponuda „Arenaturista““, *Glas Istre*, 13.07.1984., 4.

²⁴⁰ „Brijuni – meta izletnika“, *Glas Istre*, 3.5.1985., 6.

²⁴¹ „Radost na plaži“, *Glas Istre*, 13./14.07.1985., 1.

²⁴² „U iščekivanju jeseni“, *Glas Istre*, 18.08.1988., 6.

koja je neprestano radila na razvijanju i unaprjeđivanju turizma u Biogradu. Jedna od glavnih uloga društva bila je vođenje brige o uređenju mjesta u turističkom pogledu i o pravilnom odvijanju turističkog života u njemu. Lokalna turistička propaganda vršena je upravo od strane ovoga društva, te su u suradnji s kulturno-prosvjetnim ustanovama, društvima i sportskim organizacijama radili na razvijanju kulturnog, zabavnog i sportskog života u mjestu. Razvijali su i širili turističku svijest među Biograđanima te razvijali duh gostoprimstva kod svojih članova, kao i kod građana. Poticali su želju za putovanjima, te su stvarali navike i uvjete za korištenje slobodnog vremena u suvremenim oblicima turističkog odmora. Također, ovo društvo brinulo se o rezervacijama, iznajmljivanjima kabina na kupalištima i plažama, iznajmljivanjem čamaca i ostalih sportskih rekvizita. Bili su zaduženi za organizaciju izleta i uređenje izletničkih punktova te za organizaciju, uređenje i iznajmljivanje prostora za kampiranje. Brinuli su se, također, o izradi i prodaji razglednica, suvenira i ostalih turističkih potrepština.²⁴³

Nakon što je stara „Ilirija“ zbog neodrživosti srušena 1968., na njezinu mjestu gradio se 1970. novi hotel s istim nazivom. Imao je 339 kreveta u 167 soba i 8 apartmana. U isto vrijeme gradio se i novi hotel „Kornati“, koji je imao 176 ležajeva u sobama skromnijeg komfora od „Ilirije“. Hoteli „Ilirija“, „Kornati“ i „Adriatic“, koji je završen 1968., predstavljali su cjelinu biogradske hotelske turističke ponude 1970. Izgradnja hotela „Ilirija“ i „Kornati“ predstavljala je nastavak investicija u hotelsku grupu biogradskog ugostiteljskog poduzeća „Ilirija“. Hotel „Kornati“ osim smještajnih usluga, pružao je i ugostiteljske usluge, poput restorana, kako bi prolazni gosti imali mjesto za odsjest u Biogradu tokom čitave godine.²⁴⁴ Isto poduzeće otvara u svibnju i novouređeni hotel „Ilirija“ B kategorije, kao i hotel „Kornati“. Već za prvomajske praznike iste godine hotel „Adriatic“ je bio pun stranih gostiju. Strukturu gostiju u biogradskim hotelima činili su s oko 70 posto Zapadni Nijemci i Austrijanci. Međutim, određeni postotak činili su i domaći gosti budući da je poduzeće „Ilirija“ sklopilo i nekoliko aranžmana i s domaćim agencijama. Hoteli imali su povoljan položaj jer su se nalazili u neposrednoj blizini

²⁴³ HR-DAZD-407, Turističko društvo „Solineturist“ Biograd 1953. – 1981., „Pravila Turističkog društva „Soline“ Biograd n/m, 11. 11. 1967.

²⁴⁴ „Novi hoteli za novu sezonu“, *Slobodna Dalmacija*, 18. 03. 1970., 5.

Kornatskog otočja. Stoga, pružala se mogućnost organiziranja atraktivnih jednodnevnih izleta za goste. Ipak, treba uzeti u obzir i da nije bio mali broj gostiju koji su sa sobom dovozili vlastite motorne čamce (glisere) te su veći dio odmora provodili na moru krstareći između mnogobrojnih otoka.²⁴⁵ U lipnju 1974. otvara se i restoran „Velebit“ hotelskog poduzeća „Ilirija“. Restoran je dugo vremena bio zatvoren zbog preuređivanja, te je otvoren suvremeno uređen i opremljen, a kuhinja je znatno proširena.²⁴⁶ Prvi gosti, uglavnom stranci, dolazili su već u ožujku kada se otvarao hotel „Adriatic“. Hoteli „Ilirija“ i „Kornati“ otvarali su se početkom svibnja, kada se otvarao i auto-kamp „Soline“.²⁴⁷

Veoma povoljna, odnosno i nešto jeftinija solucija odmora za sve motorizirane turiste bili su autokampovi. Svi su bili su smješteni u neposrednoj blizini mora i plaže te su bili vezani uz magistralu. U samome Biogradu 1971. nalazila su se dva autokampa – „Soline“ i „Evropa“ (kasnije „Biograd“). Prvi je bio veći te je raspolagao s kapacitetom za 1000 osoba, dok je drugi nudio mjesta za 900 osoba.²⁴⁸ Tri kilometara južno od Biograda bilo je smješteno i turističko naselje „Crvena luka“ koje je raspolagalo hotelima, paviljonima i vilama, vlastitom plažom, parkirnim prostorom, lukom za sportske čamce, trgovinom, frizerskim salonom, suvenirnicom te igralištima za odmor i rekreaciju.²⁴⁹ U drugoj polovici sedamdesetih poduzeće „Ilirija“ financiralo je izgradnju moderne marine koja je bila namijenjena uglavnom hotelskim gostima. Zajedno s rezervacijom smještaja mogli su se rezervirati i vezovi za nekoliko stotina manjih plovila (gliseri, gumeni čamci i sl.), što se može ocijeniti kao dobar potez poduzeća. Kako bi Biograd pružio što kompletniju uslugu, u daljnjem razvoju bilo je potrebno modernizirati lučicu, uključiti se u moto-nautičke tokove, te stvoriti novi sportsko-rekreativni sadržaj radi povećanja prometa i dohotka.²⁵⁰

²⁴⁵ „Umjereni optimizam biogradskih ugostitelja“, *Slobodna Dalmacija*, 21. 05. 1974., 6.

²⁴⁶ „Velebit opet radi“, *Slobodna Dalmacija*, 9. 07. 1974., 6

²⁴⁷ „Biograd: svibanj pravi početak“, *Slobodna Dalmacija*, 20. 05. 1975., 7.

²⁴⁸ „Autokampovi“, *Biogradska rivijera*, 1971., 5.

²⁴⁹ „Hoteli, turističko naselje – motel“, *Biogradska rivijera*, 1971., 6.

²⁵⁰ „Lutanja i rekordni“, *Slobodna Dalmacija*, 7. 19 1977., 6.

U sedamdesetima je u Biogradu tradicionalno bilo više domaćih gostiju nego stranih. Biogradska rivijera u centru Jadrana već se u ranijim godinama afirmirala među domaćim turistima koji su dolazili u sve većem broju. U 45 stalnih odmarališta, koliko ih je bilo 1977., bilo je ukupno četiri tisuće kreveta. Bio je to mnogo veći kapacitet nego što je imao npr. Poreč (2365 kreveta u odmaralištima), ali i manji nego u Splitu koji je nudio 6569 kreveta u odmaralištima iste godine.²⁵¹ Zatim, kućna radinost nudila je tržištu oko 6.500 postelja, a nešto više mjesta bilo je u kampovima. U hotelima „Ilirije“ mjesta je bilo za preko 700 gostiju. Ukoliko se ovim kapacitetima dodaju i brojke iz obližnjeg „Cluba Méditerranée“ i „Crvene luke“, na području čitave rivijere raspolagalo se s oko dvadeset tisuća ležajeva. U špici sezone svi ti kapaciteti bili su iskorišteni maksimalno, a bilo je dana kada je na rivijeri boravilo više gostiju nego što je bilo ležajeva.²⁵² Ono što je domaće goste odvlačilo od biogradske rivijere jest visoka cijena smještaja. Primjerice, cijena pansiona 1976. bila je od 226 do 270 dinara – odnosno, za jednu noć trebalo se izdvojiti 6 do 7 posto prosječne mjesečne plaće u Hrvatskoj iz te godine.²⁵³ Samim time, biogradski smještajni kapaciteti nisu bili popunjeni u potpunosti. Osim toga, razonoda koja se pružala gostima bila je i više nego nedovoljna i siromašna. Manjkali su sportski tereni, bazeni, automati i drugi izvanpansionski sadržaji. Najpovoljnija kombinacija za gosta bila je iznajmiti kuću u privatnom smještaju, a prehranu konzumirati u društvenom restoranu. Međutim, u Biogradu je bio samo jedan takav restoran. Nedostajao je i auto-servis, posebice tijekom ljetne sezone. Iako je u mjestu bilo privatnih auto-servisa, oni su bili odviše mali i nedovoljnih mogućnosti. Usluge su se u takvim servisima plaćale po dogovoru, stoga su mnogi mještani svoje servisne usluge morali potražiti izvan grada.²⁵⁴

Turizam je u razdoblju od 1981. do 1985. zauzeo prioritarno mjesto u biogradskom gospodarstvu. Brži razvoj turističke djelatnosti zasnovan je na prirodnim pogodnostima za razvoj turizma, osobito nautičkog. Hotelska radna organizacija „Ilirija“ ulagala je izuzetne napore u obogaćivanje turističke ponude. Tako su i za 1985. imali

²⁵¹ Dokumentacija 328., promet turista u primorskim općinama 1977., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1978., 52, 54.

²⁵² „Rekordna žetva?!“, *Slobodna Dalmacija*, 30.08.1977., str. 6

²⁵³ Prosječna mjesečna plaća 1976. u SR Hrvatskoj iznosila je 3 763 dinara. *Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, Savezni fond za statistiku, Beograd, 1989., 77.

²⁵⁴ „Turizam nisu samo – hoteli i plaže“, *Slobodna Dalmacija*, 27.08.1976., str. 4.

planove za izgradnju pivnice u bivšem hotelu „Evropa“. Gradio se i plivački bazen uz hotel „Adriatic“ te je u planu bila izgradnja benzinske stanice.²⁵⁵ Također, osnivanje Nacionalnog parka Kornati 1980. predstavljalo je daljnju prekretnicu u razvoju regionalnog turizma, koji se usredotočio na jačanje Biograda kao središta za nautičke sportove.²⁵⁶ Hrvatska je u počecima najintenzivnijeg turističkog razvoja veoma skromno koristila nautičke oblike turizma. Jadranom je u tom razdoblju plovilo na stotine stranih brodova, a sve više i domaćih. Ipak, riječ je o spontanim i individualnim oblicima plovidbe, te nije bilo naznaka ozbiljnijeg nautičkog turizma. Sve do 1983. hrvatska se nautička ponuda sastojala od međusobno nepovezanih, spontanijih akcija, usmjerenih na povećanje broja vezova u postojećim lukama i lučicama te na izgradnju nekoliko marina. Prema statističkim podacima iz 1983. u Hrvatskoj je bilo registrirano 12 marina i osam sportskih lučica, a jedna od njih bila je i *Ilirijina* marina.²⁵⁷ Razvoj nautičkog turizma u Biogradu možemo pratiti od 1985. nadalje. Marina „Kornati“ već je 1985. raspolagala s 11 posto jugoslavenskog kapaciteta nautičkog turizma.²⁵⁸ Osim u ulaganja u marinu, 1985. proširilo se i nadogradilo turističko naselje „Crvena luka“. Izgradio se novi objekt recepcije, proširio se kamp, izgrađena su dva nova sanitarna čvora, nadogradili su se postojeći smještajni kapaciteti, izgradio se trgovinski prostor samoposlužnog tipa u sklopu restoranskog objekta, izgradila se lučica s potrebnim objektima za servisiranje te se uredila kupališna zona s dječjim igralištem i sportskim centrom.²⁵⁹ Osnovni cilj razvoja nautičkog turizma u Biogradu bio je obogaćivanje ponude suvremene marine „Kornati“ dopunskim sadržajima – servisima, ugostiteljskim objektima za pružanje svih potrebnih usluga te zabavnim i sportskim sadržajima. Godine 1987. Biograd je u blizini hotelskog kompleksa „Ilirija“ dobio otvoreni bazen s kapacitetom od 1000 mjesta. To je obogatilo turističku ponudu, ali i unaprijedilo razvoj vaterpola koji je na ovome području imao dugu tradiciju.²⁶⁰ Uz bazen se 1988.

²⁵⁵ „Bazen i crpka“, *Slobodna Dalmacija*, 6.08.1986., str. 6.

²⁵⁶ Taylor, Karin, „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013, 277.

²⁵⁷ Vukonić, Boris, *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb, 2005., 174.

²⁵⁸ „Marina „Kornati“ primila goste“, *Slobodna Dalmacija*, 9.07.1985., 6.

²⁵⁹ „Povećanje kapaciteta“, *Slobodna Dalmacija*, 5.02.1985., str. 6.

²⁶⁰ „Radovi na otvorenom bazenu“, *Slobodna Dalmacija*, 7.02.1987., 9.

završavao ugostiteljski objekt, a u planu je bila i izgradnja deset teniskih igrališta. Pored toga, uredilo se kupalište s garderobom i sanitarnim sadržajima.²⁶¹ Pored otvorenog olimpijskog bazena HRO Ilirija gradila je suvremene objekte uslužno-ugostiteljskog tipa. Do ljetne sezone 1988. otvoreni su restoran brze prehrane, kafići i razni drugi sadržaji, te je tako obogaćena ponuda u uvali Dražica. Restoran brze prehrane bio je prvi takve vrste na biogradskom području.²⁶²

Godine 1987. marina „Kornati“ bila je bogatija za još jedan sadržaj – duty free shop koji je trebao privući nautičare. Ovdje se prodavala uvozna roba, alkoholna pića, cigarete te tehnička oprema i tekstil.²⁶³ Prve bescarinske trgovine na jadranskoj obali pojavljuju se 1986., usporedno s razvojem nautičkog turizma. Njihovo masovno otvaranje upućuje na zaključak da je za takvom vrstom trgovina postojala vrlo izražena potreba.²⁶⁴

4.4. *Zimmer frei*

Zimmer frei, odnosno privatne sobe za iznajmljivanje u kućnoj radinosti bile su karakteristične za biogradsko područje. Sobe su se iznajmljivale najviše u svrhu komercijalnog, ali kao što je spomenuto i u svrhu socijalnog turizma. Nerijetko je iznajmljivanje bio dodatni način zarade. Primjerice, dodatnu zaradu u turizmu dobivao je polukvalificirani zidar zaposlen u poljoprivrednom-prehrambenom kombinatu „Vrana“: „U „Vrani“ radim pet godina. Ja radim savjesno, a radna mi je organizacija dala posao, da ne moram ići u inozemstvo. Plaća mi je 1.600 dinara, a kućni budžet upotpunim nešto od turizma. Imam svoju kuću u Biogradu, pa je iznajmljujem turistima. Troje mi djece živi samostalno, tako da žena i ja nekako prolazimo.“²⁶⁵

U kontekstu turizma, privatni iznajmljivači bili su dobrodošla pojava na tržištu, ali samo ako i dok državna poduzeća ne uspijevaju zadovoljiti turističke potrebe mjesta.

²⁶¹ „Bliže nautičarima“, *Slobodna Dalmacija*, 20.04.1988., 8.

²⁶² „Brza prehrana u Dražici“, *Slobodna Dalmacija*, 11.05.1988., 6.

²⁶³ „Free shop za nautičare“, *Slobodna Dalmacija*, 10.06.1987., s. 7.

²⁶⁴ „Bogata žetva deviza“, *Glas Istre*, 1.08.1988., 4.

²⁶⁵ „Riječ imaju: radnici „Danila Štampalije“ i „Vrane“, *Slobodna Dalmacija*, 5. 01. 1974., 3.

Dakle, vlast je poticala kućnu radinost, ali ju je istovremeno i ograničavala u strahu da bi se pojedinci mogli obogatiti. U takvim su se uvjetima iznajmljivači snalazili na različite načine, ne bi li izbjegli ograničavajuće zakone i uredbe.²⁶⁶ Zakon iz 1974. dopuštao je smještajni kapacitet do 14 kreveta, a to je 1978. prošireno na 20. Ipak, turistički gostoprимci pronalazili su taktičke prilike da izbjegavaju propise i uvedu poboljšanja u svoju turističku ponudu, a sobe su se nerijetko iznajmljivale i na crno.²⁶⁷ Rečenica „trebate li sobu?“ izgovarala se na pristaništima brodova, autobusnim i željezničkim kolodvorima pa čak i na parkiralištima. Neki su odlazili i korak dalje te svojim gostima pružili kompletnu uslugu: prehranu i prenoćište.²⁶⁸

Turističko društvo „Soline“ bilo je posrednik za mnoge rezervacije i u kućnoj radinosti. Koristeći ovo posredništvo tako je, primjerice, Turističko društvo Ljubljana u ljetnoj sezoni 1972. zakupio sto ležajeva u kućnoj radinosti preko turističkog društva „Soline“. Prema zakupu turističko-ugostiteljskih usluga u sezoni 1972., ležajevi su morali biti u dvokrevetnim i trokrevetnim sobama prve kategorije te su trebali biti u neposrednoj blizini restorana s kojim društvo sklapa ugovor o prehrani. U sobama je trebala biti ili tekuća voda ili kupaonica u etaži.²⁶⁹

Stranci su bili dominantni gosti. Često su stvarali veze sa svojim domaćinima i vraćali se svako ljeto u isto domaćinstvo. Nakon stvorenih veza gosti iz inozemstva pri ponovnom dolasku nerijetko su donosili domaćinima razna potrošačka dobra. Primjerice, iznajmljivačica iz Biograda koja je iznajmljivala sobe u zgradi pamti kako su joj gosti iz SR Njemačke donosili obojane ručnike koji su bili nedostupni u gradu. Jedna obitelj je iz Njemačke donijela novi hladnjak. Međutim, ovoj iznajmljivačici najvažniji među poklonima bio je aparat za kavu. Na taj način, „njeni gosti imali su za doručak

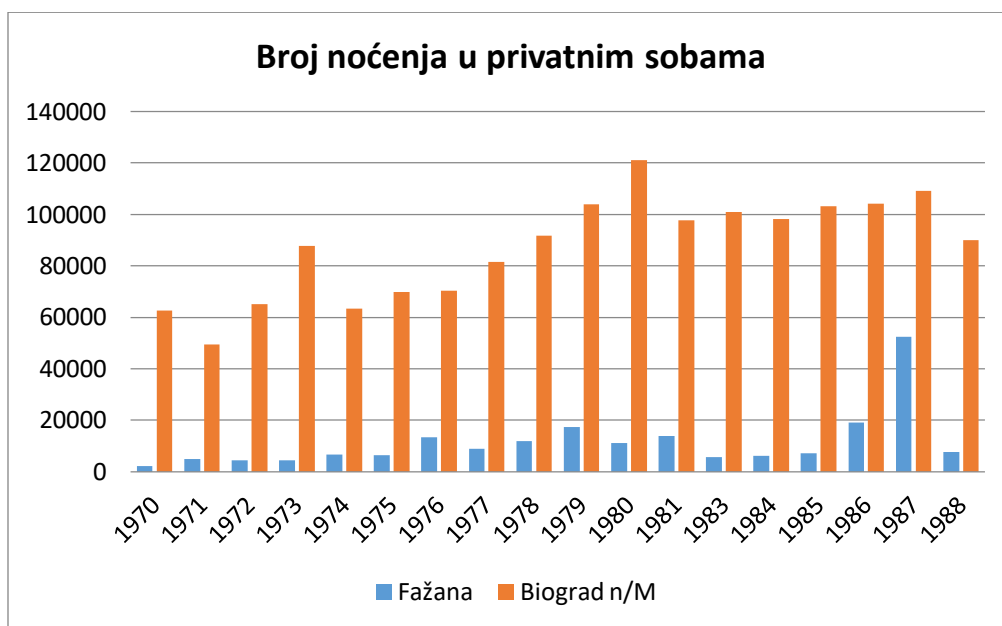
²⁶⁶ *Zakon o ugostiteljskoj i turističkoj djelatnosti* (pročišćeni tekst), N. N., br. 29., god. XXXVII, 1981. čl. 120

²⁶⁷ Taylor, Karin, „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013, 274.

²⁶⁸ „Ilegalna kućna radinost“, *Slobodna Dalmacija*, 25.02.1971., 5.

²⁶⁹ HR-DAZD-407, Turističko društvo „Solineturist“ Biograd 1953. – 1981., „Ugovor o zakupu turističko-ugostiteljskih usluga u sezoni 1972“, 21.03.1972.

kompletnu samoposlugu.²⁷⁰ Jedan Nijemac koji se također svake godine vraćao na ljetovanje u Biograd, ovdje si i vjenčao. Početkom kolovoza 1988. tako je obavljeno prvo vjenčanje stranog para. Mladenci su bili iz Neunrada u SR Njemačkoj. Na terasi njihovih domaćina mogao se zateći tipični lokalni svadbeni dekor – svinjetina, janjetina, pivo i vino, uz brojne prijatelje i poznanike iz Njemačke i Jugoslavije. Mladoženja je ljetovao u Biogradu od 1973., dok je mladenki to bio sedmi put u Biogradu, te su htjeli da tu svečanost obave tamo gdje se najugodnije osjećaju – na godišnjem odmoru, kod svojih domaćina. Svi njemački uzvanici bili su dugogodišnji posjetitelji Jugoslavije, a neki među njima su dolazili kao turisti još od 1959. godine. Svi su isticali da se posljednjih godina u Biogradu puno napravilo u turizmu. Većina ih je dolazila s manjim brodovima, stoga su s oduševljenjem pričali i o Kornatima gdje su često odlazili na jednodnevne izlete. Na svadbenom slavlju miješala se njemačka i dalmatinska pjesma. Mladenci su isticali kako će i iduća dva tjedna provesti u Biogradu, na medenom mjesecu.²⁷¹

Graf. 5 Broj noćenja u privatnim sobama Fažane i Biograda na Moru prema podacima *Dokumentacije* Republičkog zavoda za statistiku

²⁷⁰ Taylor, Karin, „SOBE“: Privatizing Tourism on the Workers' Riviera“, *Remeberig Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Bereda Luthar i Maruša Pušnik, 331.

²⁷¹ „Vjenčanje u gostima“, *Slobodna Dalmacija*, 11.08.1988., 9.

U *Grafu 5.* jasna je razlika između broja noćenja u privatnim sobama u Fažani i Biogradu. Broj noćenja u privatnim sobama u Fažani na minimumu je do kraja osamdesetih. Do tada je fažanska kućna radinost brojila iz sezone u sezonu oko stotinjak ležaja. Primjerice, u ljetnoj sezoni 1978. na raspolaganju e bilo 150 ležajeva u dvokrevetnim i jednokrevetnim sobama prve kategorije.²⁷² Iste godine, nedugo nakon izgradnje ceste Vodnjan – Fažana, u blizini Fažane niknule su „divlje barake“. Iako nema službenih zapisa da je riječ o vikendicama, u kojima se između ostalog i najviše iznajmljivao *zimmer frei*, na temelju odgovora jednog od vlasnika može se zaključiti da se radi upravo o njima: „Ako ne poruše bespravno sagrađene vikendice u Barbarigi, zašto bi se rušile naše?!“²⁷³ Vrhunac noćenja u privatnim sobama u Fažani događa se 1987. s 52 532 noćenja.²⁷⁴ Taj broj noćenja skoro se poklapao s nivoom koji je Biograd dosegao još 1971. (49 396)²⁷⁵. Ovaj podatak govori o tome koliko je komercijalni turizam bio zastupljeniji u Biogradu u odnosu na Fažanu. Navedeni broj noćenja u Biogradu je najmanji u *zimmer frei*-u u razdoblju 1970-ih i 1980-ih. Maksimalno noćenja u privatnim sobama u Biogradu postiže se 1980. godine sa 121 178 noćenja.²⁷⁶

²⁷² „Fažana bez opsežnijih zahvata pred sezonu“, *Glas Istre*, 13.06.1978., 4.

²⁷³ „Što nakon asfalta“, *Glas Istre*, 14.04.1977., 4.

²⁷⁴ *Dokumentacija 695, promet turista u primorskim općinama 1987.*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1988., 34.

²⁷⁵ *Dokumentacija 1972/113, promet turista u primorskim mjestima 1971.*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1972.

²⁷⁶ *Dokumentacija 436, promet turista u primorskim općinama 1980.*, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1981., 12.

ZAKLJUČAK

Fažana i Biograd na Moru tijekom 1970-ih i 1980-ih prolaze kroz sve faze modernizacije kao i Hrvatska, pa i Jugoslavija u cjelini. Oba mjesta u tom razdoblju bilježe rast stanovništva. Također, razvijalo se potrošačko društvo o čemu svjedoči sve veća potreba za supermarketima i njihovo otvaranje. U kasnom socijalizmu iz fažanskih odmarališta redovito su bili organizirani odlasci za kupovinu u Trstu. U Političkoj školi SSOH nerijetko su svirali *rock* bendovi, a u mjestu se proizvodila Pepsi Cola – i to najbolja u Jugoslaviji. Zapadni utjecaji nisu bili strani ni Biograđanima. Oni su, po svemu sudeći, više voljeli stranu kinematografiju (i to prvenstveno filmove sa zapada) nego domaću. Kino im je bilo dostupno zahvaljujući dvorani u Narodnom sveučilištu. Upravo zahvaljujući Narodnom sveučilištu mogli su svakodnevno se kulturno razvijati i tako stjecati nova znanja, ali i navike. Ova mala mjesta posjetili su i neke od najvećih zvijezda poput Dubrovačkih trubadura, Miše Kovača ili Tereze Kesovije. Lokalni mještani imali su priliku čuti i gledati najveće zvijezde svoga vremena bez da to zahtjeva odlazak u veći grad.

Mjesta su se modernizirala i uz sve veći razvoj infrastrukture. Izgradnja novih objekata te razvoj prometne i komunikacijske mreže u oba mjesta tekla je usporedno, s gotovo sličnim problemima poput uključivanja telefona u stanove.

Stanova, pak, iz godine u godinu je bilo sve više – što u privatnom, što u društvenom sektoru. Novi stambeni objekti u kojima su se stanovi nalazili uvelike su promijenili vizuru ovih mjesta. Iz nekadašnjih ribarskih gradića, Fažana i Biograd urbanizacijom su poprimili prave karakteristike grada.

Radnička te dječja i omladinska odmarališta u Fažani i Biogradu učinila su ova mjesta drugim domom mnogim. Dok su u Biograd svraćale obitelji iz svih krajeva Jugoslavije, u Fažanu su mogla doći samo djeca, mladi te zaposleni u državnim tijelima koja su ondje imala svoja odmarališta. Razlog tomu je fažanska zatvorenost do 1983. zbog predsjedničke rezidencije na Brijunima. Upravo zato, odmarališta su služila kao svojevrsna zaštita predsjedničkoj rezidenciji na Brijunima. Ipak, odmarališta u Fažani i Biogradu ničime se nisu razlikovala. Imala su slične programe, pa i probleme poput onih

s prehranom. S druge strane, dok su biogradska odmarališta izgubila bitku s komercijalnim turizmom krajem 1980-ih, fažanska tada doživljavaju vrhunac posjećenosti. Ipak, okolnosti izazvane ratom te nakon njega i privatizacijom dovele su do propasti socijalnog turizma.

Oni kojima odmarališta nisu predstavljala idiličan odmor, mogli su se zadovoljiti raznolikom ponudom u komercijalnom smještaju. Međutim, Fažana tek od 1984. i otvaranja Nacionalnog parka Brijuni ima blage naznake komercijalnog turizma, te se u tom kontekstu ne može usporediti s Biogradom. Ipak, činjenica da se u Fažani, baš kao i u Biogradu, najviše ulagalo upravo zbog turizma u mjesecima pred sezonu govori kako Fažana ni u jednome segmentu razvoja i modernizacije nije plaćala cijenu zbog zatvorenosti mjesta.

Osim turističkog, oba mjesta imala su i industrijski identitet. U tvornicama su radile uglavnom žene iz Fažane i Biograda te njihove okolice. Koliko je snažan utjecaj industrije na svakodnevnicu bio govori stopa zaposlenosti u industriji te gradnja društvenih stanova, ali i mnoge aktivnosti koje su organizirale ove tvornice. Ipak, Tvornica mreža „Danilo Štampalija“ i Tvornica likera i bezalkoholnih pića „Badel“ iz Fažane imaju različitu sudbinu. Dok je prva preživjela privatizaciju i tranziciju devedesetih, „Badelova“ tvornica u Fažani zbog istog je razloga propala. Tada propada i industrijski identitet Fažane, dok je onaj biogradski u sjeni sve većeg nekontroliranog masovnog turizma.

Konačno, matrica jugoslavenske modernizacije osjeti se i na mikrorazinama o čemu svjedoče studije slučaja iz Fažane i Biograda. Na temelju istraživanja razvoja modernizacije u Biogradu i Fažani, dolazi se do zaključka da se njena politika osjetila jednako u različitim krajevima Hrvatske te se razvijala u istom smjeru i po istim principima u oba mjesta koja su u ovome radu obrađena. Regionalne razlike u ovome slučaju nema, stoga možemo zaključiti kako je razvoj modernizacije bio jednak u Istri i Dalmaciji.

Za historiografsko istraživanje mikropovijesti Fažane i Biograda na Moru uvijek ima prostora za metodološko prelaženje još užih tema ili podtema. Također, postoji

moćnost komparativne usporedbe s drugim mjestima slične veličine na republičkom ili federativnom nivou. Nadam se da će takva buduća istraživanja pridonijeti čitanju uvijek važne društvene povijesti u socijalizmu, te na taj način unaprijediti razvoj suvremene historiografije.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Arhiv:

Državni arhiv u Zadru, fond 416, Općinski komitet SSOH Biograd (HR-DAZD-416)

Državni arhiv u Zadru, fond 407, Turističko poduzeće „Soline“ (HR-DAZD-407)

Bilteni:

Badel, 1984. i 1986.

Badelov list, 1974.

Biogradska rivijera, 1971.

Novine:

Glas Istre, 1970. – 1989.

Slobodna Dalmacija, 1970. – 1989.

Statistički podaci:

1. Dokumentacija 284, odmarališta 1976., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1971.
2. Dokumentacija 360, odmarališta 1978., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1979.
3. Dokumentacija 434, odmarališta 1980., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1981.
4. Dokumentacija 515., odmarališta 1982., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1981.
5. Dokumentacija 98, promet turista u primorskim mjestima 1970., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1971.

6. Dokumentacija 113, promet turista u primorskim mjestima 1971., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1972.
7. Dokumentacija 149, promet turista u primorskim mjestima 1972., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1973.
8. Dokumentacija 173, promet turista u primorskim mjestima 1973., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1974.
9. Dokumentacija 206., promet turista u primorskim mjestima 1974., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1975.
10. Dokumentacija 244., promet turista u primorskim općinama 1975., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1976.
11. Dokumentacija 281., promet turista u primorskim općinama 1976., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1977.
12. Dokumentacija 328., promet turista u primorskim općinama 1977., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1978.
13. Dokumentacija 364., promet turista u primorskim općinama 1978., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1979.
14. Dokumentacija 398., promet turista u primorskim općinama 1979., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1980.
15. Dokumentacija 436., promet turista u primorskim općinama 1980., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1981.
16. Dokumentacija 476., promet turista u primorskim općinama 1981., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1982.
17. Dokumentacija 556, promet turista u primorskim općinama 1983., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1984.
18. Dokumentacija 593., promet turista u primorskim općinama 1984., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1985.
19. Dokumentacija 624., promet turista u primorskim općinama 1985., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1986.
20. Dokumentacija 661., promet turista u primorskim općinama 1986., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1987.

21. Dokumentacija 695., promet turista u primorskim općinama 1987., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1988.
22. Dokumentacija 734., promet turista u primorskim općinama 1988., Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1989.
23. Gelo, Jakov, *Narodni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991 po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1998.
24. *Imenik naselja SR Hrvatske. Stanje 1. siječnja 1971.*, Republički zavod za statistiku SR Hrvatske, Zagreb, 1971.,
25. *Jugoslavija 1918 – 1988. Statistički godišnjak*, Savezni fond za statistiku, Beograd, 1989.
26. *Naselja, stanovi i osobe u njima prema vrsti stana i godini izgradnje*, Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1981.
27. *Naselja i stanovi prema opremljenosti*, Republički zavod za statistiku SRH, Zagreb, 1981.
28. *Popis stanovništva i stanova 1971. godine. Rezultati za stanovništvo i domaćinstvo po naseljima i općinama. Opština: Pula*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1972.
29. *Statistički godišnjak Dalmacije*, Zavod za društveno planiranje Zajednica općina Split, Split, 1975. – 1989.

Film:

Imam 2 mame i 2 tate, red. Krešo Golik, Jadran film, 1968.

Književnost:

Smoje, Miljenko, *Kronika o našem malom mistu*, Feral Tribune, Split, 1995.

Ostalo:

Plan društvenog-ekonomskog razvoja općine Pula za razdoblje od 1986. do 1990. godine, Studij Ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“, Pula, 1986.

Problemi sela na području općine Pula: analiza dosadašnjeg razvitka i današnje stanje. Politika i smjernice za iduće razdoblje. , Zavod za ekonomiku, Pula, 1970.

Program Saveza komunista Jugoslavije. Prihvaćen na Sedmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije (22-26. travanj u Ljubljani), Stvarnost, Zagreb, 1965.

„Zakon o ugostiteljskoj i turističkoj djelatnosti“, Narodne novine, br. 29., god. XXXVII, 1981.

LITERATURA

1. Božulić, Gorka, *Biograd u Drugom svjetskom ratu*, Zavičajni muzej Biograd na Moru, Biograd na Moru, 2013.
2. Brunnbauer, Ulf, „Introduction: (re)writing history in Southeast Europe“, *(Re)writing History: Historiography in Southeast Europe After Socialism*, ur. Ulf Brunnbauer, Münster, Lit, 2004., 9-30.
3. Cergna, Sandro, „Annotazioni sull'attività dell'SDS sul territorio di Fasana e le isole Brioni tra il 1968 e il 1973“, *Studia Polensia*, 5, 2016., 22-37.
4. Čoralić, Lovorka, „Biograd – centar Jadrana“, *Hrvatska revija*, 2, 2008., 79-90.
5. Duda, Igor, „Društveno i svakodnevno u istraživanju povijesti socijalističke Jugoslavije: mapiranje područja i tema“, u: *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije. Preispitivanja i perspektive*, ur. Hannes Grandits, Vladimir Ivanović, Branimir Janković, Udruženje za modernu istoriju – Srednja Europa, Sarajevo – Zagreb, 2019., 35-42.
6. Duda, Igor, „Jugoslavija u europskom društvenom-gospodarskom kontekstu“, u: *Nikad im bolje nije bilo?*, Muzej Jugoslavije, Beograd, 2014., 13-15.
7. Duda, Igor, „Komunisti kao turisti. Godišnji odmor u Vili CK SKH u Fažani“, *Fažanski libar*, 7, Fažana, 2014, 137-144.
8. Duda, Igor, „Konzumerizmom do komunizma? – Potrošačka kultura u Hrvatskoj od 1950-ih do 1980-ih“, *Potrošačka kultura i konzumerizam*, ur. Snježana Čolić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2013., 83-105.

9. Duda, Igor, „Nova istraživanja svakodnevnice i društveno-kulturne povijesti jugoslavenskoga socijalizma“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 46, 2014., 577-591.
10. Duda, Igor, „Od radnika do turista. Prava, želje i stvarnost socijalnog turizam u jugoslavenskome socijalizmu“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, ur. Hannes Grandits i Karin Taylor, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 55-87.
11. Duda, Igor, *Pronađeno blagostanje. Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2010.
12. Duda, Igor, „Socijalni turizam i socijalizam: slučaj Fažana“, *Zbornik javnih predavanja*, 3, Državni arhiv u Pazinu, Pazin, 2015., 49-58.
13. Duda, Igor, „Svakodnevni život u obje Jugoslavije. Hvatanje koraka sa Evropom“, *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, ur. Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017., 366-382.
14. Duda, Igor, Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 37, 2005., 371-392.
15. Duda, Igor, „Turizam narodu. Godišnji odmor kao proizvod socijalističke modernizacije“, *Čovjek i prostor: mjesečnik Udruženja hrvatskih arhitekata*, 5-6, 2011., 28-32.
16. Duda, Igor, *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
17. Duda, Igor, Stanić, Igor, „Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašnim i gladnim 1947. – 1950.“, *Historijski zbornik*, 1, 2011., 99-119.
18. Duda, Igor, Stanić, Igor, “Tanned guardians, follower and pioneers: Yugoslav directed tourism across Tito’s Brijuni island”, *Journal of tourism history*, 6, 2014., 174-193.
19. Moscarda, Giancarlo, „Gospodarstvo Fažane u 20. stoljeću“, *Fažanski libar*, ur. Mirko Urošević, Općina Fažana, Fažana, 2007., 177-195.
20. Petelin, David, „Modernizacija Jugoslavije v teoriji in praksi“, *Zgodovina na dlani*, dostupno na: <https://zgodovinanadlani.si/modernizacija-jugoslavije-v-teoriji-in-praksi/>, 12.04.2020.

21. Peroković, Melita, „Od Kupelwisera do male ribarske akademije“, *Fažanski libar*, ur. Mirko Urošević, Fažana, 2007., 53-67.
22. Rogić, Ivan, „Znanstvena politika i modernizacija u Hrvatskoj“, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena istraživanja*, 12, 2003., 3-25.
23. Rudić, Mirko, Vulelija, Iris, Toth, Ivan, „Tvornica mreža „Danilo Štamaplija“ Biograd na moru“, *Ribarstvo*, 5, 25, 1974., 109-111.
24. Sabolić, Krno, gl. ur., *Badel 1862: 140 godina postojanja*, Badel 1862 d.d, Zagreb, 2002.
25. Sirotković, Jakov, *Ekonomski razvoj Jugoslaviji: od prosperiteta do krize*, Narodne Novine, Zagreb, 1990.
26. Spehnyak, Katarina, „Zagreb na putu modernizacije“, *Zagreb – modernost i grad*, ur. Feđa Vukić, AGM, Zagreb, 2003., 41-61.
27. Szijártó, M. István, Magnússon, G. Sigurður, *What is Microhistory? Theory and practice*, Routledge, London i New York, 2013.
28. Taylor, Karin, „SOBE“: Privatizing Tourism on the Workers' Riviera“, *Remeberig Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, ur. Bereda Luthar i Maruša Pušnik, New Academia Publishing, Washington, 2010., 313-338.
29. Taylor, Karin, „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*, Srednja Europa, Zagreb, 2013., 253-288.
30. Tomac, Zdravko, „Razvoj i osnovne karakteristike primarnih lokalnih zajednica u socijalističkoj Jugoslaviji“, *Časopis za suvremenu povijest*, 3, 9, 1977., 81-105.
31. Turković, Hrvoje, „Film kao znak i sudionik modernizacije“, *Hrvatski filmski ljetopis*, 17, 2011., 104-118.
32. Vučetić, Radina, „Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevicu šezdesetih)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 2, 277-298.
33. Vukonić, Boris, *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb, 2005.
34. Žuljić, Stanko, Regionalno i teritorijalno ustrojstvo Hrvatske u razdoblju između godina 1945.-2000., *Ekonomski pregled*, 52, 1/2, 2001., 3-28.

POPIS GRAFIČKIH PRIKAZA

Graf 1. Broj stanovnika Biograda na Moru i Fažane prema podacima iz *Narodni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880-1991 po naseljima*

Graf. 2. Broj ležajeva u odmaralištima Fažane i Biograda na Moru prema *Dokumentacijama* Republičkog zavoda za statistiku (1976. – 1982.)

Graf 3. Broj noćenja u odmaralištima Fažane i Biograda na Moru prema *Dokumentacijama* Republičkog zavoda za statistiku (1970. – 1988.)

Graf 4. Promet turista kroz broj noćenja u Fažani i Biogradu na Moru prema *Dokumentaciji* Republičkog zavoda za statistiku (1970. – 1988.)

Graf. 5 Broj noćenja u privatnim sobama Fažane i Biograda na Moru prema podacima *Dokumentacije* Republičkog zavoda za statistiku (1970. – 1988.)

SAŽETAK

Ovaj rad bavi se društvenom poviješću modernizacije u Fažani i Biogradu na Moru tijekom 1970-ih i 1980-ih. U tom razdoblju oba mjesta prolaze kroz intenzivnu modernizaciju te se od malih ribarskih gradića razvijaju u urbane sredine. Pri tome ne zaostaju za većim gradovima u Hrvatskoj. Na razini dviju mikrolokacija prikazano je kako su se makrostrukture jugoslavenske modernizacije razvijale u manjim mjestima. Kao glavni modernizacijski čimbenici u obzir su uzeti razvoj infrastrukture, stanogradnja, društveni i kulturno-zabavni život te razvoj turizma i industrije. Osim razvoja mjesta, istraženo je i s kojim problemima su se suočavali mještani. Svi spomenuti čimbenici utjecali su i na svakodnevnicu mještana. Stoga, rad prikazuje i kako je jugoslavenska modernizacija utjecala na živote Biograđana i Fažanaca. Istraživanje se temelji na podacima iz lokalnih novina *Glas Istre* i *Slobodna Dalmacija*, tvorničkih i turističkih biltena te na statističkim podacima i arhivskom gradivu.

Ključne riječi: socijalizam, društvena povijest, modernizacija, svakodnevnicu, turizam, industrija, Fažana, Biograd na moru

ABSTRACT

Social History of Modernization in Socialism:

Fažana and Biograd na Moru in the 1970s and 1980s

This paper deals with the social history of modernization in Fažana and Biograd na Moru in the 1970s and 1980s. In this period of time, both places are undergoing intensive modernization and are developing from small fishing towns into urban areas. At the same time, they do not lag behind larger communities in Croatia. Examples of these two micro-locations were used to characterize how the macro-structures of Yugoslav modernization developed in smaller environments. Its main factors are infrastructure development, housing, social life, culture and entertainment, and the development of tourism and industry. In addition to the development of the place, it was also investigated what problems the local population faced. All mentioned factors also affected the everyday life of the locals. Therefore, the paper shows how Yugoslav modernization affected the lives of people of Biograd and Fažana. The research is based on data obtained from the local newspapers *Glas Istre* and *Slobodna Dalmacija*, factory and tourism bulletins, statistical data and archival materials.

Key words: socialism, social history, modernization, everyday life, tourism, industry, Fažana, Biograd na Moru